

દર્શન વિશે વિચારણા

- લે. મુનિ ત્રૈલોક્યમળ્લનવિજય

‘દર્શન’ શબ્દ ત્રણ અર્થમાં વ્યાપકપણે પ્રચલિત છે:^૧ ૧. જોવું ૨. અલૌકિક વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર ૩. નિશ્ચિત વિચારસરણી (જેમ કે સાદૃશ્યદર્શન). જૈન પરમ્પરામાં આ ઉપરાંત બે વિશિષ્ટ સંદર્ભે દર્શન-શબ્દ પ્રયોજાય છે^૨ : ૧. તત્ત્વ પરની શ્રદ્ધા (-સમ્યક્ત્વ) ૨. નિરાકાર-ઉપયોગ (-સામાન્યગ્રહણ). અત્રે આમાંથી દર્શનના એક અર્થ નિરાકાર-ઉપયોગ વિશે જ વિચારવાનો ઉપક્રમ છે.^૩

જૈન વિદ્યાના અભ્યાસીઓમાં જ્ઞાન-દર્શનની વ્યવસ્થા અંગે અને તેમાં પળે પળે ખાસ કરીને દર્શનના સ્વરૂપ સંબંધે જે સમજૂતી આજે પ્રવર્તે છે, તે આગમિક દર્શનની વિભાવનાથી ઘણી ભિન્નતા ધરાવે છે. આ ભિન્નતાને લીધે પ્રચલિત જ્ઞાન-દર્શનની વ્યવસ્થા પરત્વે આગમિક અને તાર્કિક -બન્ને દૃષ્ટિએ ઘણી ઘણી સમસ્યાઓ સર્જાઈ શકે તેમ છે. અત્રે આ સમસ્યાઓ અને મૂળ દર્શનની વિભાવનામાં રહેલા તેમના ઉકેલો તરફ ધ્યાન દોરવાનો ઉદ્દેશ છે.

એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે દર્શન વિશે એક જ સ્થાને સાંગોપાંગ નિરૂપણ પ્રાયઃ ઉપલબ્ધ નથી થતું; ફક્ત એના અંગેના પાઠ જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોમાં મળે છે. સામાન્યતઃ અભ્યાસીઓ દ્વારા આ પાઠોનું સંકલન કરીને દર્શન વિશે સમજવામાં અને સમજાવવામાં આવતું હોય છે. આ સંકલનમાં થયેલી ત્રુટિને લીધે જૂના સમયથી જ દર્શનની મૂળ વિભાવના સાથેનો સંબંધ છૂટી

-
૧. મૂળ ‘જોવું, અવલોકન કરવું’ એ અર્થમાં પ્રયોજાતો શબ્દ કઈ રીતે સાક્ષાત્કાર અને વિચારસરણી સંદર્ભે પ્રયોજાતો થયો તેની રસપ્રદ ચર્ચા માટે જુઓ ભારતીય-તત્ત્વવિદ્યા (-પં. સુખલાલજી)-પૃ. ૧-૧૩
 ૨. આ ઉપરાંત ‘સમ્યક્ત્વની વિશુદ્ધિ કારક શાસ્ત્ર’ જેવા અર્થોમાં પણ ઔપચારિક રીતે ‘દર્શન’ શબ્દ જૈનપરમ્પરામાં પ્રયોજાય છે. જુઓ અભિધાનરાજેન્દ્રકોશ-ભાગ-૪ - પૃ. ૨૪૨૫ - ‘દંસણ’ શબ્દ.
 ૩. પ્રસ્તુત વિષય સાથે સંબંધિત ઘણી વાતો આ પૂર્વે ‘મતિજ્ઞાનના ઉત્પત્તિક્રમની વિચારણા’ એ લેખમાં આવી ગઈ હોવાથી, તે વાતો અત્રે પુનરાવર્તિત નથી કરી. લેખનું સ્થાન-અનુસન્ધાન-૫૪-પૃ. ૧૫-૩૮

ગયો લાગે છે; અને નવી વ્યવસ્થામાં પળ અલગ-અલગ વ્યક્તિઓ દ્વારા થયેલું સંકલન સ્વાભાવિક રીતે થોડીક વિવિધતા ધરાવે છે. એટલે અત્રે દર્શાવાશે તે દર્શનવ્યવસ્થાથી જૂદું નિરૂપણ પળ કશેક ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે.^૧ પળ અત્યારે સૌથી વધારે પ્રચલિત જ્ઞાન-દર્શનની વ્યવસ્થા તો નીચે મુજબ જ છે.

આત્મા સકલ વિશ્વની તમામ વસ્તુઓનો સમ્પૂર્ણ બોધ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે, જે કેવલજ્ઞાનશક્તિ તરીકે ઓઢાયા છે. આત્મા જ્યાં સુધી સમ્પૂર્ણ શુદ્ધિ નથી પ્રાપ્ત કરતો, ત્યાં સુધી આ શક્તિ કર્મને લીધે ઢંકાયેલી રહે છે અને તેથી આત્મા તેનો ઉપયોગ નથી કરી શકતો. પરન્તુ, આ જ્ઞાનશક્તિ એટલી પ્રબળ હોય છે કે જેથી ગમે તેવું સબલ કર્મ પળ તેને સમ્પૂર્ણતઃ ઢાંકી નથી શકતું. એટલે જેટલા અંશે એ શક્તિ ખુલ્લી રહી જાય, તેટલા અંશે તેનો ઉપયોગ કરીને આત્મા બોધ કરી શકે છે. કેવલજ્ઞાનશક્તિના આ ખુલ્લા રહેલા અંશના, વિષયક્ષેત્ર, ઉપયોગનાં સાધન વ.ને લીધે ચાર પ્રકાર પડે છે : ૧. મતિજ્ઞાનશક્તિ (-પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મન દ્વારા બોધ કરવાની શક્તિ) ૨. શ્રુતજ્ઞાનશક્તિ (-સાંભળીને કે વાંચીને બોધ કરવાની શક્તિ) ૩. અવધિજ્ઞાનશક્તિ (-ઇન્દ્રિય અને મનથી નિરપેક્ષપણે, નિશ્ચિત મર્યાદામાં રહેલા મૂર્ત પદાર્થોનો બોધ કરવાની શક્તિ) ૪. મનઃપર્યવજ્ઞાનશક્તિ (-બીજાના મનના વિચારોને જાણવાની શક્તિ). આ ચારમાંથી પ્રથમ બે જ્ઞાનશક્તિ દરેક જીવ પાસે હોય છે અને છેલ્લી બે વિશિષ્ટ કારણોથી જ મળી શકે છે. અને પાંચમી કેવલજ્ઞાનશક્તિ તો સર્વથા નિર્મલ જીવને જ ઉપલબ્ધ થાય છે.

બીજી તરફ, દરેક જ્ઞેય વસ્તુ બે અંશ ધરાવે છે : ૧. સામાન્ય અંશ-જેના દ્વારા એક વસ્તુ બીજી વસ્તુઓ સાથે સમાનતા ધરાવે છે. ૨. વિશેષ અંશ-જેના લીધે એક વસ્તુ બીજી વસ્તુઓથી અલગ પડે છે. કોઈ પળ વસ્તુમાં સામાન્ય અંશો તો ઘણા હોય છે, પળ અત્રે તે જ અન્તિમ સામાન્ય અંશને ધ્યાનમાં

૧. જેમ કે ‘જ્ઞાન પૂર્વે દર્શન અવશ્ય હોય’ અને ‘મતિજ્ઞાનની શરૂઆત વ્યંજનાવગ્રહથી થાય’ આ બે નિયમોને જોડે એવું પળ સમજાવવામાં આવે છે કે ‘દર્શન વ્યંજનાવગ્રહની પૂર્વનો તબક્કો છે.’ પળ વ્યંજનાવગ્રહથી પૂર્વે કોઈ જ્ઞાનમાત્રા સમ્ભવતી ન હોવાથી, આ વાતને અનુચિત જાણી અત્રે સ્થાન નથી આપ્યું. “વ્યંજનાવગ્રહપ્રાવકાલે દર્શનપરિકલ્પનસ્ય ચાડ્યન્તાનુચિતત્વાત્, તથા સતિ તસ્યેન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષાદપિ નિકૃષ્ટત્વેનાડુપયોગત્વપ્રસંગા-ચ્ચ” -જ્ઞાનબિન્દુ-પૃ. ૪૬

લેવાનો છે કે જે સામાન્ય અંશ દ્વારા તમામ પદાર્થોને એક દોરે પરોવી શકાય છે અને જે ‘કંઙક છે’ એવી પ્રતીતિનો વિષય છે. દરેક સત્ પદાર્થમાં સઘઙ્ઙં યે વિશેષણોથી વિમુક્ત એક ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યાત્મક સત્ત્વ વર્તતું હોય છે કે જે દાર્શનિક પરિભાષામાં ‘મહાસામાન્ય’ તરીકે ઓઁઁઁાય છે; તે જ આ સામાન્ય અંશ છે. અન્ય આપેક્ષિક સામાન્ય અંશો જ્ઞાનદર્શનની વિચારણા પૂરતા વિશેષ અંશો જ ગણાય છે.

આત્મા પોતાની જ્ઞાનશક્તિ દ્વારા વસ્તુના સામાન્ય અને વિશેષ -બંને અંશોનો બોધ કરી શકે છે. જો આ જ્ઞાનશક્તિઓ સામાન્ય અંશનો બોધ કરવામાં વપરાય, તો તેમનો તે વપરાશ (-ઉપયોગ) ‘દર્શન’ કહેવાય છે^૧ અને વિશેષ અંશ માટે થતો જ્ઞાનશક્તિઓનો વપરાશ ‘જ્ઞાન’ કહેવાય છે.^૨

શાસ્ત્રોમાં દર્શન ‘નિરાકાર ઉપયોગ’ તરીકે પળ ઓઁઁઁાય છે. જો કે કોઈ પળ બોધ આકાર વગરનો અર્થાત્ સર્વથા નિરાકાર નથી જ હોતો; તો પળ દર્શન એટલે નિરાકાર ગણાય છે કે તમામ દર્શનો સમાનાકાર જ હોય છે.^૩ વાસ્તવમાં આકાર શબ્દ અહીં વૈશિષ્ઠ્ય અર્થમાં છે. જ્ઞાનગત આ વૈશિષ્ઠ્ય તેની પોતાની ચોક્કસ અર્થના ગ્રહણ તરફની અભિમુખતાને લીધે આવે છે;^૪ કે જેને લીધે એક જ્ઞાન બીજા જ્ઞાનથી જુદું પડીને ઓઁઁઁાઈ શકે છે. ફક્ત અને ફક્ત મહાસામાન્યના ગ્રાહક દર્શનોમાં આવી કોઈ વિશિષ્ટતા છે જ નહીં કે જેનાથી બે દર્શન પરસ્પર છૂટાં પડી શકે, માટે દર્શન નિરાકાર છે અને પરસ્પર વિષયવૈશિષ્ઠ્ય ધરાવનાર જ્ઞાન સાકાર છે. દર્શન એટલે પળ નિરાકાર ગણાય છે કે તે વસ્તુને પકડતું જ નથી, માત્ર મહાસામાન્યને જ દેખે છે કે જે બધી જ વસ્તુમાં સરખું

૧. દૃશ્યતેઽનેનેતિ દર્શનં, દૃષ્ટિર્વા દર્શનં, સામાન્યવિશેષાત્મકે વસ્તુનિ સામાન્યગ્રહણાત્મકો બોધઃ । જ્ઞાયતે-પરિચ્છિદ્યતે વસ્ત્વનેનેતિ જ્ઞાનં, જ્ઞાતિર્વા જ્ઞાનં, સામાન્યવિશેષાત્મકે વસ્તુનિ વિશેષગ્રહણાત્મકો બોધઃ -નવ્યકર્મગ્રન્થ-૧-ગાથા ૩-ટીકા.

૨. જો કે દર્શનમાં પળ ગૌણપણે વિશેષોનો અભ્યુપગમ હોય છે, અને જ્ઞાનમાં પળ ગૌણ-પણે સામાન્યનો અભ્યુપગમ હોય જ છે.

૩. “અનાકારાણિ- સામાન્યાકારયુક્ત્વે સત્યપિ ન વિદ્યતે વિશિષ્ઠો વ્યક્ત આકારો યેષુ તાન્યનાકારાણિ” - કર્મગ્રન્થટીકા

૪. “આકારઃ પ્રતિનિયતો ગ્રહણપરિણામઃ” - ભગવતીટીકા

છે; તેથી દર્શનમાં ગ્રાહ્ય અર્થને સમ્બન્ધિત આકાર રચાતો જ નથી, તે નિરાકાર જ રહે છે. એથી ઊલટું, જ્ઞાન વસ્તુને તેના પોતીકા સ્વરૂપે જ પકડે છે તેથી જ્ઞાનમાં ગ્રાહ્ય વસ્તુની જોડે એકાકારતા આવે છે માટે જ્ઞાન સાકાર છે. અત્રે આકારનો અર્થ તદ્રૂપતા છે.^૧ આમ દર્શનમાં વિષયવૈશિષ્ટ્ય ન હોવાને લીધે પળ તે ‘નિરાકાર’ ગણાય છે, અને વસ્તુ સાથે તદ્રૂપતા આવતી ન હોવાથી પળ તે ‘નિરાકાર’ કહેવાય છે.

દર્શન આ જ કારણથી પ્રમાણ અને અપ્રમાણ -ઉભયકોટિથી પર ગણાય છે. કારણ કે દર્શને તો મહાસામાન્યનું જ ગ્રહણ કરવાનું છે અને મહાસામાન્ય તો બધે સરખું જ હોય છે; તેથી તેના ગ્રહણમાં સાચા-ઘોટાનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત નથી થતો. પરન્તુ જ્ઞાનની બાબતમાં આવું નથી. જ્ઞાને વિશેષોને ગ્રહણ કરવાના છે અને ગૃહીત વિશેષો સાચા કે ઘોટા હોઈ શકે છે, તેથી એ વિશેષોની સત્યતા કે અસત્યતાને લીધે જ્ઞાન પળ પ્રમાણ કે અપ્રમાણ ગણાય છે. જો કે સાપને સાપ ગળવો તે પ્રમાણ અને દોરડાને સાપ તરીકે ઓઢાવવો તે અપ્રમાણ -આવું વિષયગ્રહણ પર નિર્ભર લૌકિક પ્રામાણ્યપ્રામાણ્ય અત્રે સમ્ભવી શકે છે; પળ વાસ્તવમાં અત્રે જૈનદર્શનને સમ્મત પારમાર્થિક પ્રામાણ્યપ્રામાણ્યને આપણે સમજવાનું છે.^૨ છદ્વસ્થ જીવને^૩ થતો બોધ અપૂર્ણ જ હોય છે, કારણ કે તેની દૃષ્ટિ બહુ જ સીમિત ક્ષેત્ર અને કાલમાં પ્રવર્તે છે, વઢી બહુ જ થોડાં દ્રવ્ય-પર્યાય તેના જ્ઞાનનો વિષય બની શકે છે. સમ્પૂર્ણ બોધ તો કેવલજ્ઞાની ભગવન્તને જ થઈ શકે છે. તેઓએ છદ્વસ્થિકબોધ શા માટે ? અને કઈ રીતે ? અપૂર્ણ હોય છે અને તેને સમ્પૂર્ણ કઈ રીતે બનાવી શકાય તેની સ્પષ્ટ સમજ આપી જ છે. વઢી, તત્ત્વ અને સત્ય શું હોય તે પળ બહુ સૂક્ષ્મતાથી જણાવ્યું છે. આ સર્વ પર શ્રદ્ધા ધરાવનારી વ્યક્તિ એ સમજણને આધારે પોતાના અપૂર્ણ બોધને પળ પૂર્ણ બનાવી દે છે. અને એથી ઊલટું શ્રદ્ધાવિહોળી વ્યક્તિ પોતાના અપૂર્ણ બોધને પળ પૂર્ણ માની લે છે. આથી પારમાર્થિક વ્યવસ્થા અનુસાર તત્ત્વશ્રદ્ધા

૧. “ન વિદ્યતે ગ્રાહ્યાર્થસમ્બન્ધી આકારો યત્રાઽઽસૌ અનાકારઃ” - જીવસમાસ-૮૩-ટીકા

૨. લૌકિક અને પારમાર્થિક પ્રામાણ્યપ્રામાણ્યના વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ- દર્શન ઔર ચિન્તન (-પં. સુખલાલજી) પૃ. ૭૫-૭૭

૩. જેને કેવલજ્ઞાન નથી પ્રાપ્ત થયું તે જીવ ‘છદ્વસ્થ’ કહેવાય છે.

ધરાવનાર વ્યક્તિનું (-સમ્યક્ત્વી જીવનું) જ્ઞાન ‘જ્ઞાન’ કહેવાય છે અને તત્ત્વશ્રદ્ધા ન ધરાવનાર વ્યક્તિનું (-મિથ્યાત્વી જીવનું) જ્ઞાન ‘અજ્ઞાન’ ગણાય છે.^૧ જ્ઞાન પ્રમાણ છે અને અજ્ઞાન અપ્રમાણ છે.

શ્રુતજ્ઞાનશક્તિનો વિષય છે વાક્યના અર્થથી જન્ય બોધ અને મનઃપર્યવજ્ઞાનશક્તિનો વિષય છે માનસિક વિચારો. આથી આ બે જ્ઞાનશક્તિઓ સ્વભાવથી જ વિશેષગ્રાહી જ છે, અને માટે તેમના નિરાકાર ઉપયોગ પળ નથી હોતા. વળી, મનઃપર્યવજ્ઞાનશક્તિ અને કેવલજ્ઞાનશક્તિ તત્ત્વશ્રદ્ધા વગર પ્રાપ્ત જ નથી થતી, માટે તેઓનો સાકાર ઉપયોગ કદી પળ અજ્ઞાનાત્મક નથી હોતો. આ ઉપરાન્ત, મતિજ્ઞાનશક્તિનો નિરાકાર ઉપયોગ- સામાન્યગ્રહણ જો ચક્ષુ દ્વારા થાય તો ચક્ષુર્દર્શન અને અન્ય ચાર જ્ઞાનેન્દ્રિયો કે મન દ્વારા થાય તો અચક્ષુર્દર્શન ગણાય છે.

આ સમગ્ર વ્યવસ્થાને અનુલક્ષીને પાંચ જ્ઞાનશક્તિના કુલ બાર ઉપયોગ સર્જાય છે :

મતિજ્ઞાનશક્તિ : ૧. મતિજ્ઞાન ૨. મત્યજ્ઞાન ૩. ચક્ષુર્દર્શન ૪. અચક્ષુર્દર્શન

શ્રુતજ્ઞાનશક્તિ : ૧. શ્રુતજ્ઞાન ૨. શ્રુતાજ્ઞાન

અવધિજ્ઞાનશક્તિ : ૧. અવધિજ્ઞાન ૨. વિભક્ષજ્ઞાન^૨ ૩. અવધિદર્શન

મનઃપર્યવજ્ઞાનશક્તિ : ૧. મનઃપર્યવજ્ઞાન

કેવલજ્ઞાનશક્તિ : ૧. કેવલજ્ઞાન ૨. કેવલદર્શન.

સામાન્યઅંશનું ગ્રહણ થયા પછી જ વિશેષઅંશનું ગ્રહણ થાય તે સર્વ-સમ્મત છે. માટે દર્શન પ્રવર્તે, પછી જ જ્ઞાન પ્રવર્તે એ નિયમ પળ આપોઆપ રચાય છે. દર્શન અને જ્ઞાન બન્ને અન્તર્મુહૂર્તકાલીન^૩ હોય છે, કારણ કે કોઈ

૧. મિથ્યાત્વી જીવના જ્ઞાનને અજ્ઞાન ગણવાનાં અન્ય કારણો માટે જુઓ વિશેષાવશ્યકભાષ્ય - ગાથા ૧૧૫ અને તેની ટીકા.

૨. મિથ્યાત્વી જીવનું અવધિજ્ઞાન ‘વિભક્ષજ્ઞાન’ કહેવાય છે.

૩. જૈનકાલગણના મુજબ કાલનો અન્તિમ નિર્વિભાજ્ય ભાગ ‘સમય’ ગણાય છે. આવા ઓછામાં ઓછા ૧ સમયથી માંડીને વધુમાં વધુ લગભગ ૪૮ મિનિટ જેટલો કાલ ‘અન્તર્મુહૂર્ત’ ગણાય છે. મતલબ કે અન્તર્મુહૂર્ત અનેક પ્રકારનું હોય છે.

પણ ઉપયોગ અન્તર્મુહૂર્તથી ઓછા સમયમાં થાય પણ નહીં અને અન્તર્મુહૂર્તથી વધુ ટકે પણ નહીં. દર્શનોપયોગના અન્તર્મુહૂર્ત કરતાં જ્ઞાનોપયોગનું અન્તર્મુહૂર્ત મોટું હોય છે, કારણ કે સામાન્યના ગ્રહણ કરતાં વિશેષનું ગ્રહણ વધુ સમય માંગે છે.^૧ જો કે આ બધા નિયમ છદ્મસ્થ જીવ માટે જ છે. કેવલજ્ઞાની ભગવન્તને તે સદાકાલ એક સમય કેવલજ્ઞાન અને બીજા સમયે કેવલદર્શન - એવી ધારા પ્રવર્તે છે.

જ્ઞાનના તમામ ભેદો સાકાર અને જ્ઞાનાવારક કર્મના ક્ષયોપશમથી જન્મ હોય છે. તથા તમામ દર્શનો નિરાકાર અને દર્શનાવારક કર્મના ક્ષયોપશમ સાથે નિસ્વત ધરાવનારા હોય છે.

એક એક જ્ઞાનના અસંખ્ય ભેદો પડે છે, છતાંય સ્થૂલ-ભૂમિકાએ પાંચ જ્ઞાનના અનુક્રમે ૨૮, ૧૪, ૬, ૨ અને ૧ - એમ કુલ ૫૧ ભેદ સમજાવવામાં આવે છે. તેમાંથી મતિજ્ઞાનના ઉત્પત્તિક્રમને અનુલક્ષીને રચાતા ૨૮ ભેદ પ્રસ્તુત ચર્ચામાં ઉપયોગી હોવાથી તે સમજવા જરૂરી છે. શ્રાવણમતિજ્ઞાનના ૫ ભેદ છે : ૧. વ્યંજનાવગ્રહ - શ્રોત્રનો શબ્દાત્મક પુદ્ગલો સાથે સંયોગ, ૨. અર્થાવગ્રહ - 'કંઈક છે' એવી નિરાકાર પ્રતીતિ ૩. ર્હા - 'શું હશે ?' તેની વિચારણા ૪. અપાય- 'શબ્દ છે' એવો નિશ્ચય ૫. ધારણા - નિશ્ચયની સ્થિરતા. આવા જ ૫-૫ ભેદ સ્પર્શન, રસન, ગ્રાણજ, ચાક્ષુષ અને માનસ મતિજ્ઞાનના થાય છે. કુલ ૩૦. તેમાં ચક્ષુ અને મનને વિષયબોધ માટે વિષય સાથેના સંયોગની અપેક્ષા ન હોવાથી^૨, અર્થાવગ્રહથી જ તે બે સ્થલે પ્રક્રિયા આરંભાતી હોવાથી, ૩૦માંથી ચાક્ષુષવ્યંજનાવગ્રહ અને માનસવ્યંજનાવગ્રહ - એ બે ભેદ ન હોય; એ રીતે મતિજ્ઞાનના ૨૮ ભેદ થાય છે. અન્ય જ્ઞાનોના ભેદો વિશેષાવશ્યકભાષ્ય, નન્દીસૂત્ર જેવા મહાગ્રન્થોમાંથી જાણી શકાય.

ઉપર દર્શાવેલી વ્યાપકપણે પ્રચલિત જ્ઞાન-દર્શનની વ્યવસ્થા ખૂબ જ વ્યવસ્થિત, શાસ્ત્રાધારિત અને સુદૃઢ છે, તે સ્પષ્ટ દેખાય છે. છતાં પણ તેમાંનાં કેટલાક પ્રતિપાદન પરત્વે કેટલાક પ્રશ્નો અવશ્ય સર્જાઈ શકે તેમ છે. જેમ કે-

૧. “અનાકારોપયોગકાલાત્ સાકારોપયોગકાલઃ સદ્વ્યયગુણઃ પ્રતિપત્તવ્યઃ, પર્યાય- પરિચ્છેદકતયા ચિરકાલલગનાત્, છદ્મસ્થાનાં તથાસ્વાભાવ્યાત્” - પ્રજ્ઞાપના- પદ ૨૮-ટીકા.

૨. ચક્ષુ અને મન આ કારણે જ ‘અપ્રાપ્યકારી’ કહેવાય છે.

૧. ‘કંઙક છે’ એવા બોધાત્મક અર્થાવગ્રહને એક બાજુ સ્પષ્ટતઃ નિરાકાર સ્વરૂપ ધરાવતો અને અવ્યક્ત સામાન્યનો ગ્રાહક સમજાવવામાં આવે છે,^૧ તો બીજી તરફ સાકાર અને વિશેષગ્રાહી મતિજ્ઞાનના ભેદ તરીકે એની ગણતરી છે. આમાં વિરોધ નથી ?

૨. જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પૂર્વે દર્શનનું હોવું અનિવાર્ય છે, પળ ઉપર દર્શાવેલી મતિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પ્રક્રિયામાં દર્શનને સ્થાન જ ક્યાં છે ?

૩. ઉપરની બન્ને સમસ્યાઓનું સમાધાન એ આપવામાં આવે છે કે વ્યંજનાવગ્રહ, અર્થાવગ્રહ અને ઈંહા -ત્રણેય દર્શનના- નિરાકાર ઉપયોગના જ ભેદ છે. અને આ ત્રણ હોય તો જ અપાય-ધારણાત્મક મતિજ્ઞાન થઈ શકે છે.^૨ માટે દર્શનની જ્ઞાન પૂર્વે અનિવાર્યતા પળ આપોઆપ સચવાઈ જાય છે.^૩

આ સમાધાનની સામે એ સમસ્યા ઊભી થાય છે કે જો આ ત્રણ ભેદો ‘દર્શન’ છે, તો સાક્ષાત્ દર્શનના ભેદ તરીકે એમની ગણતરી કેમ કશે નથી દેખાતી ? બધે જ મતિજ્ઞાનના અવગ્રહાદિ ૨૮ ભેદ -એવી એકસરખી ગણતરી શા માટે ? અવગ્રહને, સામાન્યના ગ્રહણમાત્રથી, ‘દર્શન’ ગણી લેવાનું હોય તો, સામાન્યની માનસિક વિચારણા વચ્ચે પળ ફક્ત સામાન્ય જ વિષય બનતું હોય છે, તો એ વિચારણાને પળ ‘દર્શન’ ગણવી ?

૪. એક સમાધાન એવું પળ આપવામાં આવે છે કે ‘મતિજ્ઞાનના ૨૮ ભેદ’નો મતલબ એ નથી કે મતિજ્ઞાનરૂપ સાકારોપયોગના ૨૮ ભેદ હોય છે, પળ એ છે કે મતિજ્ઞાનશક્તિના ૨૮ ભેદ છે. જ્ઞાનશક્તિના ઉપયોગ તો સાકાર-નિરાકાર બન્ને હોય છે. માટે મતિજ્ઞાનશક્તિના ભેદોમાં સાકાર અને નિરાકાર બન્ને ઉપયોગોના ભેદોની ગણતરી છે. તેથી અવગ્રહાદિ, મતિજ્ઞાનશક્તિના દર્શનના ભેદો છે એવું સમજવાનું છે જેમાં કોઈ વિરોધ નથી.

આ સમાધાન એટલે ગેરવાજબી ઠરે છે કે જો મતિજ્ઞાનના ભેદોની

૧. “અર્થાવગ્રહેઽવ્યક્તશબ્દશ્રવણસ્યૈવ સૂત્રે નિર્દેશાદ્, અવ્યક્તસ્ય ચ સામાન્યરૂપત્વાદ્, અનાકારોપયોગરૂપસ્ય ચાઽસ્ય તન્માત્રવિષયત્વાત્” - જૈનતર્કભાષા
૨. નાળમવાયધિઓ, દંસણમિટું જહોગહેહાઓ - વિ.ભાષ્ય - ૫૩૬
૩. અમુક ટેકાળે એકલા અર્થાવગ્રહને અથવા અર્થાવગ્રહ-વ્યંજનાવગ્રહ એ બેને પળ ‘દર્શન’ તરીકે ઓઢાવવામાં આવ્યા છે.

ગણતરી વચ્ચે મતિજ્ઞાનશક્તિને ધ્યાનમાં રાખવાની હોય અને તેથી તેના દર્શનોના ભેદોનો પળ તેમાં સમાવેશ કરવાનો હોય; તો અવધિજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાનના ભેદ પળ તે તે જ્ઞાનશક્તિના જ સમજવા જોઈએ અને તો પછી અવધિજ્ઞાનના ભેદોમાં અવધિદર્શનનો અને કેવલજ્ઞાનમાં કેવલદર્શનનો સમાવેશ કેમ નથી ? અને જો ત્યાં એ ન હોય તો મતિજ્ઞાન વચ્ચે જ દર્શનનો સમાવેશ શા માટે ? નથી લાગતું કે અવગ્રહ-ઈહાને વાસ્તવિક દર્શન ગણી લેવાની ઉતાવળ આપણે ન કરવી જોઈએ ?

૫. છદ્મસ્થજીવને વિશેષાંશના ગ્રહણ પૂર્વે સામાન્યાંશનું ગ્રહણ અનિવાર્ય છે.^૧ વિશેષાંશનું ગ્રહણ જ્ઞાન કહેવાય છે અને સામાન્યાંશનો બોધ દર્શન ગણાય છે એ આપણે પૂર્વે જોઈ ગયા. હવે નન્દીસૂત્રનો મતિજ્ઞાનનું વિષયક્ષેત્ર દર્શાવતો પાઠ જુઓ : “દવ્વઓ ણં આભિણિબોહિયનાળી આણેણં સવ્વદવ્વાઈં જાણતિ ન પાસતિ... ।” અત્રે આગમિક પરિભાષા મુજબ ‘જાણતિ’ અને ‘પાસતિ’ અનુક્રમે જ્ઞાન અને દર્શન સાથે સમ્બન્ધિત છે. તેથી પ્રચલિત વ્યવસ્થા મુજબ આનો અર્થ થાય : ‘મતિજ્ઞાની સર્વદ્રવ્યોના વિશેષાંશનું ગ્રહણ કરે છે, પળ સામાન્યાંશનું નથી કરતો’. આવું તો કઈ રીતે માની શકાય ? તો ‘પાસતિ’ અત્રે ‘પશ્યત્તા(જોવું)’ના સન્દર્ભમાં જ વપરાયું છે એવું નહિ ?

૬. શ્રુતજ્ઞાન અને મનઃપર્યવજ્ઞાનમાં તો સામાન્યગ્રહણ જ નથી હોતું; છતાંય નન્દીસૂત્રગત તેમનાં વિષયનિરૂપણમાં પળ ‘પાસતિ’ શબ્દ આવે છે ! જો કે આ ‘પાસતિ’ને ‘પશ્યત્તા’ના સન્દર્ભમાં વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવ્યું જ છે^૨ અને એ રીતે તે નિર્થક પળ નથી જ; પરન્તુ કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે ‘પાસતિ (-દર્શન)’ જો મૂલતઃ ‘જોવું’ ને બદલે સામાન્યગ્રહણ સાથે સમ્બન્ધ ધરાવતું હોત તો કદાપિ નન્દીસૂત્રમાં એનો આ રીતે પ્રયોગ કરવામાં ન આવ્યો હોત.

૭. દર્શન જો સામાન્ય અંશનું જ ગ્રાહક હોય અને જ્ઞાન વિશેષ અંશનું જ, તો કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન -બન્નેમાંથી એક પળ સર્વવિષયક નહીં બને. જો કે સામાન્ય અને વિશેષ -બન્ને અન્યોન્ય સંવલિત જ હોય છે અને

૧. “દર્શનપૂર્વ જ્ઞાનમિતિ છદ્મસ્થોપયોગદશાયાં પ્રસિદ્ધમ્” - જ્ઞાનબિન્દુગત સન્મતિતર્ક - ૨.૨૨ની ટીકા.

૨. શ્રુતજ્ઞાન અને મનઃપર્યવજ્ઞાનમાં ‘પાસતિ’ ના વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ પૃ.૧૬૮-૧૭૦

तेथी प्रधानपणे सामान्यग्राहक केवलदर्शनमां गौणपणे विशेषेनो बोध छे ज, तेम ज प्राधान्यथी विशेषग्राही केवलज्ञान गौणपणे सामान्यग्राही छे ज, अने अटले ते बने सर्वविषयक बने छे - आवुं समाधान आ समस्यानुं सूचववामां आवे छे; पण प्राधान्यथी सर्वविषयकत्व क्यांय न रहेवानी आपत्ति ऊभी ज रहे छे.

८. दर्शन फक्त सामान्यग्रहरूप ज होय, अमां कोई विशेषता आवती ज न होय तो शा माटे चक्षुथी थतुं दर्शन ते चक्षुर्दर्शन अने अन्य ४ ज्ञानेन्द्रियो ने मनथी थतुं दर्शन ते अचक्षुर्दर्शन - आवा विभाग पाडवा पडे ? 'सन्मति'कारना शब्दोमां कहीअे तो चक्षुरिन्द्रियजन्य सामान्य बोधमां, अन्य इन्द्रियोना सामान्य बोधनी अपेक्षाअे अेवी कई विशेषता हती के तेने 'चक्षुर्दर्शन' अेवुं जुदुं शीर्षक आपवुं पडे ?^१

९. चाक्षुष अने मानस प्रत्यक्षमां व्यंजनावग्रह नथी होतो ते बराबर छे. पण अेनो मतलब अे थोडो करी लेवाय के त्यां मतिज्ञाननी प्रक्रिया सीधी अर्थावग्रहथी ज आरम्भाय छे ? छद्मस्थनुं कोई पण ज्ञान अन्तर्मुहूर्तथी ओछुं न होय तो अेने सीधो ज अेक समयमात्रनो अर्थावग्रह सम्भवे ज कई रीते ? अर्थावग्रह अेटले के विषय अने इन्द्रियनी ग्राह्य अने ग्राहक तरीकेनी स्थापना साथेनो अल्प बोध के जे थवामां श्रोत्रादि इन्द्रियोमां असंख्य असंख्य समयो लागी जाय छे ते चक्षु के मनना उपयोगना प्रथम समये ज थाय ज कई रीते ? आवा आवा अनेक प्रश्नो उद्भवे छे, जे सूचवे छे के चाक्षुष अने मानस प्रत्यक्षमां अर्थावग्रहथी पूर्वे अेवी कोई ज्ञानमात्रा मानवी ज जोइअे के जे त्यां व्यंजनावग्रहनी खोट पूरी शके.

१०. दर्शन अंगेनी प्रचलित समजणनो मुख्य आधार छे : 'सामान्य अने विशेष -उभयात्मक वस्तुना सामान्य अंशनुं ग्राहक ते दर्शन' आवी मान्यता.^२ आनी सामे दर्शननुं विषयक्षेत्र दर्शावतो आगमिक पाठ जुओ : "से किं तं दंसणगुणप्पमाणे ? दंसणगुणप्पमाणे चउव्विहे पण्णत्ते । तं जहा - चक्खुदंसणगुणप्पमाणे अचक्खुदंसणगुणप्पमाणे ओहिदंसणगुणप्पमाणे केवल-

१. "एवं सेसिदियदंसणम्मि नियमेण होइ ण य जुत्तं ।

अह तत्थ नाणमित्तं घेप्पइ चक्खुम्मि वि तहेव ॥" - सन्मति-२.२४

२. पृष्ठ १४५- टि.१. अभिधानराजेन्द्रकोशमां 'दंसण' शब्दना विवरणमां आ मतलबना घणा पाठो दर्शावाया छे.

દંસણગુણપ્પમાણે । ચક્કુદંસણં ચક્કુદંસણસ્સ ઘડપડકમરહાઇસુ દવ્વેસુ । અચક્કુદંસણં અચક્કુદંસણસ્સ આયભાવે । ઓહિદંસણં ઓહિદંસણસ્સ સવ્વરૂવિદવ્વેહિં, ન પુણ સવ્વપજ્જવેહિં । કેવલદંસણ કેવલદંસણસ્સ સવ્વદવ્વેહિ અ સવ્વપજ્જવેહિ અ । સે ત્તં દંસણગુણપ્પમાણે ॥” – અનુયોગદ્વાર ।^૧

સ્પષ્ટતઃ અત્રે દર્શનનું વિષયક્ષેત્ર સામાન્ય અંશ કરતાં ઘણું વિશાળ દેખાડાયું છે. અવધિદર્શનના વિષય તરીકે સર્વ રૂપી દ્રવ્યોના અમુક પર્યાયોનો અને કેવલદર્શનના વિષય તરીકે સર્વદ્રવ્યોના સર્વ પર્યાયોનો નિર્દેશ ખાસ ખાસ ધ્યાનપાત્ર છે. કારણ કે પર્યાય એટલે વિશેષ, અને પ્રચલિત વ્યવસ્થા તો દર્શનમાં વિશેષોનું ગ્રહણ સ્વીકારતી જ નથી.

આ ઉપરાન્ત બીજી પળ અનેક વિસંગતિઓ આ પરત્વે દર્શાવી શકાય; પરન્તુ આ બધા પરથી સમજવાનું એટલું જ છે કે પ્રસ્તુત જ્ઞાન-દર્શનની વિચારણા પરિવર્તનીય છે. તે પરિવર્તન વિશે અત્રે વિચારનું પ્રાપ્ત છે. જો કે તે પૂર્વે ‘દર્શન’ અંગે કેટલાક અન્ય મતો ઉપલબ્ધ થાય છે તે જોડ લેવા જોઈએ –

★ “લિંગ- ચિહ્ને આશ્રયીને થતો બોધ તે જ્ઞાન અને લિંગના આશ્રયણ વગર થતો બોધ તે દર્શન.” આ મત તત્ત્વાર્થસૂત્ર-૨.૧ની સિદ્ધસેનીય વૃત્તિમાં અપરમત તરીકે નિર્દિષ્ટ છે. આપણે અગ્નિ દેખાતો ન હોય તો પણ ધૂમાડા જેવા લિંગની મદદથી આપણે તેને જાણી શકીએ; પરન્તુ અગ્નિને જોડે ત્યારે એ જોવામાં લિંગની કશી જરૂર નથી પડતી. આમ દર્શન માટે લિંગની જરૂર નથી, પણ જ્ઞાન માટે છે – આવી વિચારણા આ મતની જનક લાગે છે. અનુમાન સિવાયનાં તમામ જ્ઞાનો આ રીતે ‘દર્શન’ થઈ જતાં હોવાથી આ મત અયુક્ત ઠરે છે.

★ “વર્તમાનકાલીન વસ્તુનો બોધ તે દર્શન અને ત્રૈકાલિક વસ્તુનો બોધ તે જ્ઞાન.” આ મત પણ તત્ત્વાર્થસૂત્ર-૨.૧ની સિદ્ધસેનીય વૃત્તિમાં જ અપરમત તરીકે નિર્દિષ્ટ છે. વસ્તુ વર્તમાનમાં હોય તો જ તેને જોઈ શકાય; બાકી વસ્તુ ભૂતકાલીન કે ભવિષ્યત્કાલીન હોય તો તેને જાણી શકાય, જોઈ ન શકાય – આવી વિચારણા પર આધારિત આ મત લાગે છે. ત્રિકાલવિષયક અવધિદર્શન અને કેવલદર્શન આ વ્યાખ્યા મુજબ ‘જ્ઞાન’ જ ગણાઈ જતાં હોવાથી આ મત પણ અયુક્ત લાગે છે.

૧. અધિધાનરાજેન્દ્રકોશ-૪. પૃ. ૨૪૨૮ પર ઉલ્લિખિત.

★ “આત્માનું અવલોકન તે દર્શન અને બાહ્ય અર્થનો પ્રકાશ તે જ્ઞાન.” આ મત દાર્શનિકને બદલે આધ્યાત્મિક ભાવના પર આધારિત લાગે છે. તેથી પ્રસ્તુત ચર્ચામાં તે ઉપયોગી નથી. દર્શન ઔર ચિન્તન-પૃ. ૭૨ પર જણાવ્યા મુજબ ધવલાટીકામાં પ્રસ્તુત મત વ્યાર્વર્ણિત છે.

★ “વ્યંજનપર્યાયનું ગ્રાહક તે જ્ઞાન અને અર્થપર્યાયનું ગ્રાહક તે દર્શન.” આ મત નન્દીસૂત્રની હારિભદ્રીય વૃત્તિ પરના શ્રીશ્રીચન્દ્રસૂરિજીના ટિપ્પણમાં અપરમત તરીકે ઉલ્લિખિત છે. આ મત વિશેષાવશ્યકભાષ્યના દર્શન અંગેના વિધાનના અન્યથાગ્રહણથી જન્મ્યો લાગે છે. કારણ કે મહાભાષ્યમાં અપાય-ધારણાને જ્ઞાન અને અવગ્રહ-ઈહાને દર્શન ગણવામાં આવ્યાં છે. આમાં અપાયને જ્ઞાન ગણવા પાછલ્લનું કારણ તેની મલધારીય ટીકામાં એ દેખાડવામાં આવ્યું છે કે અપાયથી જ વસ્તુના વચનપર્યાયની (-વસ્તુના નામની) ખબર પડે છે માટે તે જ્ઞાન છે.^૧ આમાં જે વચનપર્યાય શબ્દ છે તેને આ મતના પ્રસ્થાપકે વ્યંજનપર્યાયનો સમાનાર્થી સમજી લીધો લાગે છે અને તેથી વ્યંજનપર્યાયનું ગ્રાહક તે જ્ઞાન અને વ્યંજનપર્યાય સિવાયના અર્થપર્યાયોનું ગ્રાહક તે દર્શન - એવું વિધાન કરવા પ્રેરાયા લાગે છે. વાસ્તવમાં વચનપર્યાય અને વ્યંજનપર્યાય -એ બે સમાનાર્થી શબ્દો નથી, અપાય-ધારણામાં વ્યંજનપર્યાયનું જ ગ્રહણ થાય, અર્થપર્યાયનું નહીં -એવો નિયમ પળ નથી, અને દર્શનમાં પળ મહાસામાન્યનું ગ્રહણ હોય છે, અર્થપર્યાયોનું નહીં.

★ “મનુષ્યત્વ જેવા સામાન્યવિશેષોનું ગ્રહણ તે દર્શન છે અને તેના પળ વિશેષો સ્ત્રીત્વ-પુરુષત્વ વ.નું ગ્રહણ તે જ્ઞાન છે.” આ મત જીવસમાસ-ગાથા ૮૩માં વર્ણિત છે. સામાન્યનો ‘મહાસામાન્ય’ જેવો શાસ્ત્રીય અર્થ પકડવાને બદલે અનુભવને આધારે મનુષ્યત્વ જેવા સામાન્ય-વિશેષપરક લોકપ્રસિદ્ધ અર્થનું ગ્રહણ આ માન્યતાનું નિદાન હોઈ શકે.

આમ માનવામાં એક પ્રશ્ન અવશ્ય ઉપસ્થિત થાય કે સામાન્યવિશેષોના ગ્રહણ વખતે આકાર તો રચાવાનો જ, ત્યારે કંઈ મહાસામાન્યના ગ્રહણની જેમ બોધ અનાકાર ન જ રહી શકે; તો પછી દર્શન ‘અનાકાર’ કઈ રીતે ગણાશે ? ત્યાં આ વાતનો ખુલાસો એમ કરવામાં આવ્યો છે કે ‘અનાકાર’માં નજ

૧. “અપાયધૃતી વચનપર્યાયગ્રાહકત્વાજ્ઞાનમિષ્ટે” - વિ.ભાષ્ય-૫૩૬ ટીકા

અભાવનો નહીં પણ સામાન્યત્વનો સૂચક છે. જેમ લોકવ્યવહારમાં ગર્ભ ન ધરાવનારી કન્યાને ગર્ભવિશિષ્ટ ઉદરના અભાવે ‘અનુદરા’ કહેવામાં આવે છે; તેમ વિશિષ્ટ આકારના અભાવે દર્શન પણ ‘અનાકાર’ કહેવાય છે.

લોકપ્રકાશ-૩.૧૦૫૧માં પ્રસ્તુત દર્શનને ‘ઔપચારિક’ ગણાવવામાં આવ્યું છે. ‘અવગ્રહમાં સામાન્યવિશેષોનું ગ્રહણ હોય છે’ એવી તાર્કિકોની પ્રરૂપણા અને ‘અવગ્રહ એ જ દર્શન છે’ એવી આગમિકોની પ્રરૂપણાના સમ્મીલનરૂપમાં પણ પ્રસ્તુત મતને સમજી શકાય.

★ શ્રીવાદિદેવસૂરિજી, શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય વ. જૈન તાર્કિકોએ દર્શન અંગે એક નવો મત રજૂ કર્યો છે.^૧ આ મત મુજબ દર્શનનું સામાન્યગ્રહણાત્મક સ્વરૂપ બદલાતું નથી, પણ પ્રચલિત જ્ઞાનદર્શનની વ્યવસ્થામાં અવગ્રહ-ઈહાને જ દર્શન ગણવાની જે વાત છે, તેને બદલે આ મતમાં દર્શનને અવગ્રહ-ઈહા કરતા સ્વતન્ત્ર સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પ્રક્રિયા મુજબ બોધ માટે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મનનો પોતાના વિષય સાથે સમ્બન્ધ સ્થપાવો જરૂરી છે. આ સમ્બન્ધ સ્થપાવાની સાથે જ ‘કંઙક છે’ એવા આકારનું દર્શન પ્રગટે છે. આ દર્શન જ જ્ઞાનમાત્રાની વૃદ્ધિથી અન્તર્મૂર્ત જેટલા કાલમાં અવગ્રહરૂપે પરિણમે છે. અવગ્રહમાં ‘રૂપ છે, રસ છે’ એવા સામાન્યવિશેષોનો બોધ થાય છે. પછી વિશેષવિશેષોના બોધ માટે ઈહા-અપાય રચાય છે.

આ મતમાં, અવગ્રહ વિશેષગ્રાહી બનવાથી તેના નિરાકારપણાની અને દર્શનને સ્વતન્ત્ર સ્થાન મળવાથી દર્શનનું જ્ઞાનોત્પત્તિની પ્રક્રિયામાં સ્થાન ન હોવાની આપત્તિ રહેતી નથી. પરન્તુ શાસ્ત્રોમાં મતિજ્ઞાનના જે ૨૮ ભેદ ગણાવ્યા હોય છે તેમાં ૪ ભેદ વ્યંજનાવગ્રહના હોય છે; આ ૪ ભેદ પ્રસ્તુત પ્રક્રિયામાં મળતા નથી, કારણ કે પ્રસ્તુત પ્રક્રિયા છાએ પ્રત્યક્ષમાં વિષય-ઇન્દ્રિય સમ્બન્ધ સ્વીકારે છે; તેથી એ સમ્બન્ધને ભેદ તરીકે ગણીએ તો છ ભેદ ગણવા પડે જે ઇષ્ટ નથી.^૨

૧. “અક્ષાર્થયોગે દર્શનાનન્તરમર્થગ્રહણમવગ્રહઃ”- પ્રમાણમીમાંસા-૧.૧.૨૬; “વિષયવિષયિસન્નિ-પાતાનન્તરસમુદ્ભૂતસત્તામાત્રગોચરદર્શનાજ્ઞાતમાદ્યગ્રહણમવગ્રહઃ”-પ્રમાણનયતત્ત્વ-૧.૭

૨. ૬-૬ અવગ્રહ-ઈહા-અપાય-ધારણા = ૨૪ + ૪ બુદ્ધિ (-ઔત્પાતિકી વ.)=૨૮. આ રીતે પણ ૨૮ ભેદ ગણીને પ્રસ્તુત અસંગતિનું નિરાકરણ કશેક જોયું હોવાનું સ્મરણમાં છે.

વઢી, આ પ્રક્રિયા મુજબ વ્યંજનાવગ્રહસ્થાનીય વિષય-ઇન્દ્રિય સમ્બન્ધ અને અવગ્રહ વચ્ચે દર્શનને મૂકવું પડે છે કે જે ‘વ્યંજનાવગ્રહના અન્તિમ સમયે અર્થાવગ્રહ હોય’.^૧ આ શાસ્ત્રીય નિયમથી વિરુદ્ધ છે.^૨

દર્શન અંગે આ સિવાય બીજી પ્રરૂપણાઓ પળ ઉપલબ્ધ થઈ શકે. પળ આ પ્રરૂપણાઓ અપૂર્ણ છે તે સહજ સમજી શકાય એવું છે. એમની આ અપૂર્ણતાનું મુખ્ય કારણ છે આગમિક મૂલ દાર્શનિક વિભાવનાની અનભિજ્ઞતા અથવા આગમિક દર્શન અંગેના વિધાનોનું અન્યથા અર્થઘટન. આગમિક મૂલ દર્શનવ્યવસ્થામાં બીજું બધું તો પ્રચલિત વ્યવસ્થા પ્રમાણે જ હતું, પળ મુખ્ય તપાવત હતો દર્શનના સ્વરૂપ અને સ્થાનનો.

* * *

આગમિકયુગમાં દર્શન શબ્દ ‘સાક્ષાત્કાર’ના સન્દર્ભમાં પ્રયોજાતો હતો. આ અર્થ દર્શન શબ્દના પ્રચલિત અર્થ ‘જોવું’ પર આધારિત છે. આપણે ‘જોવું’ ક્રિયાપદ જે સન્દર્ભે પ્રયોજીએ છીએ તે સન્દર્ભને ધ્યાનથી તપાસીશું તો જણાશે કે એ ક્રિયામાં બે બાબત અનિવાર્યપણે હોય છે : ૧. વસ્તુની આપણી સામે સાક્ષાત્ ઉપસ્થિતિ ૨. સામે ઉપસ્થિત ઘણી બધી વસ્તુઓનો સામાન્યપણે અસ્પષ્ટ બોધ. મતલબ કે જોતી વચ્ચે આપણી દૃષ્ટિ એક વિશાલ ફલક પર પથરાતી હોય છે, એ વિશાલ ફલકમાં આવેલી ઘણીબધી વસ્તુઓનું પ્રતિબિમ્બ આપણી આંખમાં ઝીલાતું હોય છે અને એ પ્રતિબિમ્બમાં સમાતી તમામ વસ્તુઓનો એકસરખો અસ્પષ્ટ બોધ આપણને થયા કરતો હોય છે. જે બોધને વર્ણવવો જ હોય તો ‘કંઙક છે’ એ રૂપે વર્ણવી શકાય. આ અસ્પષ્ટ બોધમાં કોઈ ચોક્કસ વસ્તુ વિષયભૂત નથી હોતી અને એને લીધે બોધમાં વિશિષ્ટ આકાર પળ નથી રચાતો, બોધ નિરાકાર જ રહે છે. મતિજ્ઞાનશક્તિનો ચક્ષુ દ્વારા થતો ઘટાદિ પદાર્થોને વિષય બનાવનારો આવો નિરાકાર ઉપયોગ જ ‘ચક્ષુદર્શન’ કહેવાય છે.

અનુભવથી જ જણાશે કે બોધની આ સામાન્યગ્રાહકતા બહુ જ અલ્પ

૧. “વ્યંજનાવગ્રહાન્ત્યક્ષણેઽર્થાવગ્રહોત્પત્તેરેવ ભળનાત્” – જ્ઞાનબિન્દુ

૨. તાર્કિકોની આ પ્રરૂપણાને શબ્દશઃ ન પકડીએ, પળ તેના આશયને સમજવા પ્રયત્ન કરીએ તો આ પ્રરૂપણા જ સૌથી વધુ ચોક્કસાઈ ભરેલી શાસ્ત્રીય વ્યવસ્થા સુધી પહોંચાડે છે. તે માટે જુઓ પૃ. ૧૬૬

સમય માટે ટકે છે. અલ્પકાલીનતા તો ઘણીવાર એટલી બધી હોય છે કે આપણને નિરાકાર સ્થિતિનો ધ્યાન પળ નથી આવતો. શાસ્ત્રોમાં આ જ કારણથી નિરાકાર સ્થિતિને અવ્યક્ત કહેવામાં આવી છે.^૧ નિરાકાર સ્થિતિની આ અલ્પકાલીનતા આત્માની પ્રબલ ગ્રહણશક્તિને આભારી છે. કોઈ પળ વસ્તુનો યથાસમ્ભવ વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ બોધ કરવો આત્માનો સહજ સ્વભાવ છે. આ સ્વભાવવશ એ બહુ જ ઝડપથી નિરાકારબોધની વિષયભૂત ઘણી બધી વસ્તુઓમાંથી કોઈકને અપેક્ષાકૃત પ્રાધાન્ય આપી તેના વિશેષબોધ માટેની પ્રક્રિયા આરમ્ભી દે છે. આ પ્રક્રિયાના આરમ્ભની સાથે જ બોધ સવિષયક- ચોક્કસ વિષય ધરાવતો બની જાય છે. અને વસ્તુનો અલ્પ માત્રામાં વિશેષ બોધ પળ થયો હોવાથી બોધનો અર્થને અનુરૂપ આકાર રચાઈ જાય છે, અર્થાત્ બોધ સાકાર બને છે. વિશેષબોધની આ પ્રક્રિયા જેમ જેમ આગળ વધતી જાય, તેમ તેમ વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ આકાર રચાતો જાય છે. આ તમામ સાકાર અવસ્થાઓમાં જો કે ચોક્કસ વસ્તુનું જોવાનું ચાલુ પળ હોઈ શકે છે; તો પળ જાણવાની મુખ્યતા હોવાથી આ સાકાર અવસ્થાઓ ‘જ્ઞાન’ જ ગણાય છે. મતિજ્ઞાનશક્તિનો ચક્ષુ દ્વારા થતો આ સાકાર ઉપયોગ જ ‘ચાક્ષુષ મતિજ્ઞાન’ કહેવાય છે.

ઉપર જે ચક્ષુ અને ઘણી બધી વસ્તુઓના સન્દર્ભે નિરાકાર-સાકાર સ્થિતિ વર્ણવી, તે ચક્ષુ અને એક જ વસ્તુના ઘણા બધા પર્યાયોને અંગે પળ સમજી શકાય.

સાકાર-નિરાકાર અવસ્થાની પરાવૃત્તિ સ્વભાવથી જ અન્તર્મુહૂર્તે અન્તર્મુહૂર્તે થયા કરે છે, કારણ કે એક જ સ્થાને અન્તર્મુહૂર્તથી વધુ સમય અવધાન ટકતું જ નથી.^૨

આગમિક વ્યવસ્થામાં જ્ઞાન પૂર્વે દર્શન કઈ રીતે અનિવાર્ય બને છે તે તત્ત્વાર્થ. ૨.૧ની સિદ્ધસેનીય વૃત્તિના આધારે સમજીએ. આ વ્યવસ્થા મુજબ પદાર્થનો પોતાના પર્યાયો સાથેનો વિશિષ્ટ (specific) નિર્દેશ જ આકાર ગણાય છે. આ આકાર વસ્તુને જોવાની પ્રથમ ક્ષણે જ નથી રચાતો તે અનુભવસિદ્ધ છે. પ્રથમ ક્ષણથી માંડીને અમુક સમય સુધી તો ઘણી બધી વસ્તુઓ કે ઘણા

૧. “છદ્મસ્થાનામનાકારાદ્ધાલ્પત્વાદેવાલ્પવ્યક્તા” - તત્ત્વાર્થ. સિદ્ધ.ટી. - ૨.૧

૨. ન ચાલ્પન્તર્મુહૂર્તાદુપર્યેકત્રાલ્પધાનમસ્તિ વસ્તુનિ, પ્રત્યક્ષમેતત્, અનાકારાદ્ધા સાકારાદ્ધા દ્વયપરાવૃત્તિશ્ચ પ્રાણિનાં સ્વભાવાદુપજાયમાના સ્વસંવેદ્યા ચ - તત્ત્વાર્થ. સિદ્ધ.ટી. - ૨.૧

બધા પર્યાયોનો ‘કંઙક છે’ એવો અવ્યક્ત બોધ થયા કરે છે. જેમ ચારે તરફથી ઢંકાયેલી પાલખીમાં બેઠેલી વ્યક્તિને બહાર કંઙક છે એવો ધ્યાલ આવે છે, પળ શું હશે તેનો ધ્યાલ નથી આવતો; અથવા તો જેમ તે જ દિવસના જન્મેલા બાઢકને વસ્તુને જોવા છતાં તે શું હશે તેનો ધ્યાલ નથી આવતો; તેમ આ અવસ્થામાં પળ બોધ અવ્યક્ત જ રહે છે પળ પહેલેથી જ સ્પષ્ટ બોધ નથી થતો. (જેમ સમય જોવા માટે ઘડિયાઢ સામે જોડએ તો પહેલાં તો ઘડિયાઢ, તેના આંકડા, તેના કાંટા, ઘડિયાઢ જે દિવાલ પર લગાડેલી હોય તે દિવાલ વ. એકસાથે સામાન્યપણે દેખાય છે અને થોડીવાર પછી સમયનો ધ્યાલ આવે છે.) આમ સ્પષ્ટ બોધ થતાં પહેલાં અસ્પષ્ટ બોધાત્મક અવસ્થા અનિવાર્યપણે સર્જાય છે. અને માટે સ્પષ્ટબોધાત્મક જ્ઞાન પૂર્વે અસ્પષ્ટબોધાત્મક દર્શન અનિવાર્ય બને છે.

જે ફક્ત જોયું હોય તેની સ્પષ્ટ સ્મૃતિ લગભગ નથી થતી, પળ જે જોવા સાથે જાણ્યું પળ હોય તેની સ્પષ્ટ સ્મૃતિ થઈ શકે છે. ભગવાનના દર્શન કરીને આવ્યા પછી ‘મૂર્તિને માથે મુગટ હતો કે નહીં ?’ એવું કોઈ પૂછે તો આપણને કોઈક વાર જવાબ નથી આવડતો; કારણ કે આપણે મૂર્તિ સામે જોયું હતું, પળ ધ્યાનથી નહીં. આ ધ્યાનથી જોવું એ જ સાકાર અવસ્થા- જ્ઞાન. અને ધ્યાન વગર જોવું એ જ નિરાકાર અવસ્થા- દર્શન. દર્શનને આ રીતે પળ (સ્મૃતિના અજનકત્વને લીધે) અવ્યક્ત ગણી શકાય.

આ જ રીતે મનથી થતો દ્રવ્ય-પર્યાયનો સાક્ષાત્કાર માનસદર્શન કહેવાય છે. દર્શન શબ્દના મૂઢ અર્થ ‘જોવું’નો આ અર્થવિસ્તાર છે. માનસદર્શન શાસ્ત્રોમાં ‘અચક્ષુર્દર્શન’ ગણાય છે.^૧ ચક્ષુથી જોવું તે ચક્ષુર્દર્શન અને ચક્ષુ વગર જોવું તે અ-ચક્ષુર્દર્શન એવો અત્રે ભાવ છે.

અન્ય ૪ જ્ઞાનેન્દ્રિયો- શ્રોત્ર, ગ્રાણ, રસના અને ત્વચામાં પળ અવશ્ય નિરાકાર સ્થિતિ સર્જાતી જ હોય છે, જેમ કે શ્રોત્રમાં એક સાથે ઘણી બધી જાતના અવાજના પુદ્ગલો અથડાતા જ હોય છે અને તે વચ્ચે તે તમામ પુદ્ગલોનો અસ્પષ્ટ બોધ થયા જ કરતો હોય છે; પરન્તુ આ નિરાકાર અવસ્થા ‘દર્શન’ નથી ગણાતી, કારણ કે તેમાં વસ્તુની આપણે સામી ઉપસ્થિતિ નથી

૧. અચક્ષુર્દર્શનમિત્યત્ર નઃ પર્યુદાસાર્થકત્વાદચક્ષુર્દર્શનપદેન માનસદર્શનમેવ ગ્રાહ્યમ્, અપ્રાપ્ય-કારિત્વેન મનસ એવ ચક્ષુઃસદૃશત્વાત્ - જ્ઞાનબિન્દુ ।

હોતી, મતલબ કે તેમાં વસ્તુઓ જણાય છે સ્વરૂપ, પણ તેમનો સાક્ષાત્કાર નથી થતો. તેથી આ ૪ ઇન્દ્રિયો દ્વારા થતો નિરાકાર બોધ જ્ઞાનનો જ ભેદ ગણાય છે અને ‘વ્યંજનાવગ્રહ’ તરીકે ઓળખાય છે. વ્યંજન- અર્થ(-વિષય) તરીકે નહીં સ્થાપિત થયેલા પુદ્ગલોનો અવગ્રહ- અસ્પષ્ટ બોધ -એવો અત્રે ભાવ છે. સ્વભાવથી જ વ્યંજનાવગ્રહમાં દર્શન કરતાં વધુ અવ્યક્તતા હોય છે.

વાંચીને કે સાંભળીને, તેના પર વિચારણા કરીને, થતું જ્ઞાન ‘શ્રુતજ્ઞાન’ ગણાય છે. આ શ્રુતજ્ઞાનમાં વસ્તુઓ ‘જણાય’ છે, પણ ‘દેખાતી’ નથી. મતલબ કે એમનો બોધ થાય છે, પણ સાક્ષાત્કાર નથી થતો. તેથી જ શ્રુતજ્ઞાનશક્તિના જ્ઞાનાત્મક જ ઉપયોગ હોય છે, દર્શનાત્મક નહીં. એ જ રીતે મનઃપર્યવજ્ઞાનના વિષયભૂત પદાર્થો- બીજાના મનના વિચારો જાણી શકાય છે, જોઈ શકાતા નથી. તેથી મનઃપર્યવજ્ઞાનશક્તિનું પણ દર્શન નથી હોતું.

અવધિજ્ઞાનથી વિષયભૂત પદાર્થો જાણી પણ શકાય છે અને જોઈ પણ શકાય છે, તેથી અવધિજ્ઞાનશક્તિના સાકાર-નિરાકાર બન્ને ઉપયોગ સંભવે છે. સાકાર ઉપયોગ ‘અવધિજ્ઞાન’ કે ‘વિભક્તજ્ઞાન’ અને નિરાકાર ઉપયોગ ‘અવધિદર્શન’ કહેવાય છે.

કેવલજ્ઞાની ભગવન્ત તો કેવલજ્ઞાનશક્તિના બધે તમામ દ્રવ્ય-પર્યાયોને જુએ પણ છે અને જાણે પણ છે. તેમનું આ જોવું ‘કેવલદર્શન’ અને જાણવું ‘કેવલજ્ઞાન’ કહેવાય છે.

એક વાત ખાસ નોંધપાત્ર છે કે શાસ્ત્રોમાં દર્શનને સામાન્યગ્રહણાત્મક કહ્યું છે.^૧ તેનો અર્થ એ જ છે કે તેમાં ઘણી બધી વસ્તુઓ કે પર્યાયો સામાન્યપણે (મતલબ કે સમુદિતરૂપે, પોતપોતાની સ્વતન્ત્ર ઓળખાણ સાથે નહીં) દેખાતા હોય છે. આ સામાન્યગ્રહણને વસ્તુના સામાન્ય અંશના ગ્રહણરૂપ સમજી શકાય; પણ તેથી કંઈ ‘વસ્તુના સામાન્ય અંશનું ગ્રહણ તે દર્શન’ એવી વ્યાખ્યા બાંધી શકાય નહીં, કારણ કે દર્શન મૂલતઃ નિરાકાર પશ્યતા (-જોવું) સાથે જોડાયેલું છે.^૨ આ પશ્યતામાં થતું સામાન્યગ્રહણ વસ્તુની જેમ તેના વિશેષોને અંગે

૧. “જં સામન્નગ્રહણં તં દંસણં” - નન્દીચૂર્ણિ.

૨. “જહ પાસઝ તહ પાસઝ, પાસઝ જેણહ દંસણં તં સે” - વિશેષણવતિ । “યેન સામાન્યાવગમાકારેણાઽર્હં પશ્યતિ તદ્ દર્શનમિતિ જ્ઞાતવ્યમ્” - નન્દી. મલય. ટીકા

पण होइ शके छे.^१ टूंकमां, वस्तुओनुं के विशेषोनुं स्वरूपतः भान ते ‘ज्ञान’ के जे वस्तुना साक्षात्कारवाळुं पण होय अने वगरनुं पण होय; अने वस्तुओनुं के विशेषोनुं सामान्यतः भान ते ‘दर्शन’ के जे अवश्य साक्षात्कारात्मक ज होय छे.

‘दर्शन’ शब्द मूलतः ‘पश्यत्ता’ साथे ज संकळयेलो हतो, ‘सामान्यांशना ग्रहण’ साथे नहीं, तेना घणां प्रमाणो नोंधी शकाय. जेम के-

★ “छउमत्थे णं भंते ! मणुस्से परमाणुपोग्गलं जाणइ न पासइ, उदाहु न जाणइ न पासइ ? गोयमा ! अत्थेगइए जाणइ न पासइ, अत्थेगइए न जाणइ न पासइ ।” टीका - “इह छद्मस्थो निरतिशयो गृह्यते । तत्र श्रुतज्ञानी उपयुक्तः श्रुतज्ञानेन परमाणुं जानाति, न तु पश्यति दर्शनाभावाद्, अपरस्तु न जानाति न पश्यति ।” (भगवतीजी, १८ शतक, ८ उद्देश)

★ “से किं तं दंसणगुणप्पमाणे ?....” (पृष्ठ १५१) दर्शनने पश्यत्ता साथे जोडीअे तो ज तेनुं आटलुं विशाळ विषयक्षेत्र सम्भवे छे.

★ “अट्टविहे दंसणे पण्णत्ते । तं जहा- सम्मदंसणे, मिच्छदंसणे, सम्मामिच्छदंसणे, चक्खुदंसणे, अचक्खुदंसणे, ओहिदंसणे, केवलदंसणे, सुविणदंसणे ।” - स्थानांगसूत्र ।

आमां अचक्षुर्दर्शनथी स्वप्नदर्शनने अलग गण्युं छे. सामान्यांशनुं ग्रहण ज जो दर्शन होत, तो स्वप्नना सामान्यग्रहणमां अेवी कई विशेषता होय के जेथी अेने अलग गणवुं पडे ? दर्शननो अर्थ ‘जोवुं’ लइअे तो ज आ पृथक्करणनो खुलासो थइ शके के अचक्षुर्दर्शनमां देखाता पदार्थो वास्तविक होय छे, ज्यारे स्वप्नदर्शनमां काल्पनिक पदार्थोनो आभास होय छे.^२

★ “द्रव्यत आभिनिबोधिकज्ञानी... धर्मास्तिकायादीनि जानाति, न

१. “जं एत्थ णिव्विसेसं, गहो विसेसाण दंसणं होति” - धर्मसङ्ग्रहणी - १३६४
२. टीकाकार भगवन्त सामान्यांशना ग्रहणने ज दर्शन गणता होवाथी, अचक्षुर्दर्शन अने तेना ज पेटाभेदरूप स्वप्नदर्शनने अलग गणवानुं कारण जाग्रदवस्था अने सुप्तावस्थारूप उपाधि जणावे छे. पण प्रश्न अे छे के स्वरूपथी ज जो भेद पकडातो होय तो शा माटे उपाधिने भेदक बनाववी ? वळी, सुप्तावस्थामां पण स्वप्नदर्शन सिवाय अन्य रीते पण अचक्षुर्दर्शन प्रवर्ते ज छे, तो सुप्तावस्था भेदक उपाधि बने ज कई रीते ?

પશ્યતિ સર્વાત્મના ધર્માસ્તિકાયાદીન્, શબ્દાદૈસ્તુ યોગ્યદેશાવસ્થિતાન્ પશ્યત્યપિ ।” (નન્દીસૂત્રના “દવ્વઓ ણં આભિણિબોહિયનાણી આએસેણં સવ્વદવ્વાઈં જાણઈ ન પાસઈ” એ અંશની હારિભદ્રીય ટીકા) નન્દીસૂત્રની ટીકાઓમાં શ્રુતજ્ઞાનના નિરૂપણ વખતે ‘પાસઈ’ શબ્દ સામે, શ્રુતજ્ઞાનમાં દર્શન ન હોવાથી પ્રશ્ન ઊઠાવવામાં આવે છે, ત્યારે એ સ્પષ્ટ છે કે ‘પાસઈ’ દર્શન સાથે સમ્બન્ધિત છે. હવે આ દર્શન ‘સામાન્યાંશગ્રહણાત્મક’ અભિપ્રેત છે કે ‘પશ્યતાત્મક’, તેનો ખુલાઓ ઉપરની ટીકાથી થઈ જાય છે. મતિજ્ઞાનીને આદેશથી (–સામાન્યપણે) પણ ધર્માસ્તિકાયને જાણવા માટે, તેના સામાન્ય અંશનું ગ્રહણ આવશ્યક છે જ, તેને જોવું આવશ્યક નથી. માટે દર્શનનો અર્થ ‘જોવું’ ને બદલે જો ‘સામાન્યાંશગ્રહણ’ અભિપ્રેત હોત તો ‘જાણઈ પાસઈ’ જ કહેવું પડત. દર્શનનો અર્થ ‘જોવું’ લઈએ તો જ ‘જાણઈ ન પાસઈ’ કહી શકાય.

★ સિદ્ધસેન દિવાકરજીની વેધક દૃષ્ટિ શબ્દોને પેલે પાર જઈ મૂલ વસ્તુસ્વરૂપને જોઈ શકે છે તે સર્વપ્રસિદ્ધ છે. તેઓએ આપેલી દર્શનની ઓઝા-

“નાણમપુટ્ટે અવિસા એ, અત્થમ્મિ દંસણં હોઈ ।

મોત્તૂણ લિંગઓ જં, અણાગયાઈયવિસાએમ્ ॥” સન્મતિ૦ ૨.૨૫

ઉપર આપણે જોયું તેમ દર્શન સાક્ષાત્કારાત્મક હોય છે; તેથી વિચારણાત્મક જ્ઞાનો- અનુમાન, તર્ક, પ્રત્યભિજ્ઞાન વ. દર્શન નથી. વઢી, ઘ્રાણાદિ ૪ ઇન્દ્રિયોથી પદાર્થ જાણી શકાય છે, જોઈ શકાતો નથી; તેથી આ ચાર ઇન્દ્રિયોથી જન્ય જ્ઞાન પણ દર્શન નથી. ઉપરાન્ત, ચક્ષુ અને મનમાં પણ અવગ્રહાદિ તો વિશેષજ્ઞાનાત્મક હોય છે; તેથી તે પણ દર્શન નથી. આમ, ચક્ષુ અને મનથી થતું નિરાકાર ઈક્ષણ જ ‘દર્શન’ કહેવાય છે. દિવાકરજીએ આપેલી દર્શનની વ્યાખ્યા પણ આ બે જ સ્થળે દર્શનત્વનું પ્રતિપાદન કરે છે.

અનુમાન દ્વારા લિંગની સહાયથી અતીત-અનાગત વસ્તુને જાણી શકાય છે. દિવાકરજીની માન્યતા પ્રમાણે આવું જ્ઞાન દર્શન નથી. તેઓ ‘મોત્તૂણ...’ આ વાક્યથી ઉપરની વાત સૂચવે છે. ઉપા. યશોવિજયજીએ જણાવ્યા મુજબ અત્રે ઉપલક્ષણથી, સ્મૃતિ સિવાયનાં તમામ પરોક્ષ જ્ઞાનો દર્શન નથી ગણાતાં તેમ

સમજવાનું છે.^૧ સ્પષ્ટતઃ પ્રત્યક્ષ મતિજ્ઞાને જ દર્શન ગણવાનું આના પરથી ફલિત થાય છે.

પ્રત્યક્ષ મતિજ્ઞાનમાં પળ ઘ્રાણ, રસના, ત્વચા અને શ્રોત્ર -આ ૪ ઇન્દ્રિયથી જન્ય જ્ઞાન ‘દર્શન’ ન ગણાઈ જાય તે સૂચવવા દિવાકરજી ‘અર્થ અસ્પૃષ્ટ હોવો જોઈએ’ એવી શરત મૂકે છે. આ ચાર ઇન્દ્રિયોનો વિષયભૂત પદાર્થ તો સ્પૃષ્ટ જ હોય છે, તેથી તે ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનનું પળ નિરાકરણ થઈ જાય છે.

રહી વાત ચાક્ષુષ અને માનસ પ્રત્યક્ષની. આ બે પ્રત્યક્ષોને ‘દર્શન’ જ સમજવાના છે ? ના, બે પ્રત્યક્ષમાં પળ અર્થ જ્યાં સુધી વિષય નથી બનતો, મતલબ કે ચોક્કસ અર્થની વિષય તરીકે સ્થાપના નથી થતી, ત્યાં સુધી જ બોધ અનુક્રમે ‘ચક્ષુર્દર્શન’ અને ‘અચક્ષુર્દર્શન’ ગણાય છે. ઇન્દ્રિય-અર્થ વચ્ચે ગ્રાહક-ગ્રાહ્ય ભાવ સ્થપાઈ જાય, મતલબ કે અર્થાવગ્રહ થાય એટલે બોધ અનુક્રમે ‘ચાક્ષુષ મતિજ્ઞાન’ અને ‘માનસ મતિજ્ઞાન’ જ ગણાય છે, દર્શન નથી ગણાતો. આ જ વાત આ ગાથામાં ‘અર્થ અવિષયભૂત હોવો જોઈએ’ એ શરત મૂકીને સૂચવાઈ છે.^૨

આમ, સિદ્ધસેન દિવાકરજીની દર્શનવિષયક પ્રરૂપણા, આગમિક દર્શનની વિભાવનાનું જ વ્યવસ્થિત નિર્વચન છે. અને તેના પરથી એ જ સમજવાનું છે કે દર્શનનો મૂલ અર્થ ‘સાક્ષાત્કાર’ જ છે, ‘સામાન્યાંશનું ગ્રહણ’ નહીં.

‘પશ્યતા’ના સન્દર્ભમાં વ્યાવર્ણિત દર્શનનો પેટાભેદ અવધિદર્શન,

૧. “ઇદમુપલક્ષણં ભાવનાજન્યજ્ઞાનાતિરિક્ત-પરોક્ષજ્ઞાનમાત્રસ્ય, તસ્યાઽસ્પૃષ્ટાવિષયાર્થસ્યાઽપિ દર્શનત્વેનાઽવ્યવહારાત્” - જ્ઞાનબિન્દુ
૨. ટીકાકારો અત્રે ‘અવિસર્ણ’ નો અર્થ ‘ઇન્દ્રિયોના અવિષયભૂત પરમાણુ વ.’ કરે છે. આવો અર્થ કરવામાં, પરમાણુ વ. ને વિશે પ્રવર્તતું તમામ માનસજ્ઞાન ‘અચક્ષુર્દર્શન’ બને છે. જે સ્પષ્ટતઃ સ્વરૂપના છે. વઢી, ચક્ષુર્દર્શનની વ્યાખ્યામાં આ અર્થ લાગુ પળ પડતો નથી. ઉપરાન્ત જે પદાર્થો માનસસાક્ષાત્કારના વિષય બને છે, તે તમામ ઇન્દ્રિયોના અવિષયભૂત જ હોય તે જરૂરી નથી. ‘અવિસર્ણ’નો અર્થ ‘બોધથી ગ્રાહ્ય છતાં પળ ચોક્કસ વિષય તરીકે સ્થાપિત નહીં’ એવો કરીએ તો જ બરાબર સંગતિ થાય છે. વિશેષણવતિ-૨૨૨માં જ્ઞાને ‘સવિષયક’ તરીકે ઓઢ્યધ્રાવ્યું છે તે પળ દર્શનના આવા અવિષયકત્વનું જ સૂચક છે. “જેસિમણિટું દંસણમળ્લં ણાણા હિ જિણવરિંદસ્સ । તેસિં ન પાસઈ જિણો, સવિસયણિયયં જઓ ણાણં ॥”

અવધિજ્ઞાન પૂર્વેની નિરાકાર અવસ્થા છે, તો કેવલદર્શન, કેવલજ્ઞાનની સહવર્તી કે પરવર્તી નિરાકાર સ્થિતિ છે; પળ ચક્ષુર્દર્શન અને અચક્ષુર્દર્શનને મતિજ્ઞાનના ઉત્પત્તિક્રમમાં ક્યાં ગોઠવવાં તે પ્રશ્ન છે. સન્મતિટીકાકાર અભયદેવસૂરિજીનાં વચનો આ બાબતમાં બહુ પ્રમાણભૂત લાગે છે.

“અપ્રાપ્યકારી ચક્ષુ અને મનથી ઉદ્ભવતા અવગ્રહાદિ મતિજ્ઞાન પૂર્વેની, અસ્પૃષ્ટ અને અવભાસી ગ્રાહ્યને ગ્રહણ કરનારી, આત્માની પ્રારમ્ભિક બોધાત્મક અવસ્થા જ અનુક્રમે ‘ચક્ષુર્દર્શન’ અને ‘અચક્ષુર્દર્શન’ તરીકે ઓઢાયા છે.” (સન્મતિ-૨.૩૦-ટીકા)

આનો અર્થ એ થયો કે ચક્ષુર્દર્શન અને અચક્ષુર્દર્શન અનુક્રમે ચાક્ષુષ અને માનસ પ્રત્યક્ષમાં વ્યંજનાવગ્રહના સ્થાને ગોઠવાય છે, મતલબ કે જે સ્થાન ઘ્રાણજાદિ પ્રત્યક્ષમાં વ્યંજનાવગ્રહનું છે, તે સ્થાન ચાક્ષુષ અને માનસ પ્રત્યક્ષમાં ચક્ષુર્દર્શન અને અચક્ષુર્દર્શનનું છે. પૂર્વે પ્રચલિત વ્યવસ્થા પરત્વે દર્શાવેલી સમસ્યા નં. ૯નું સમાધાન આનાથી સરસ રીતે થઈ જાય છે.

પરન્તુ ઉપા. શ્રીયશોવિજયજી જ્ઞાનબિન્દુમાં જણાવે છે કે ટીકાકારનું આ કથન સિદ્ધસેન દિવાકરના આશયને અનુરૂપ નથી. તેઓ યૂબ જ કડક શબ્દોમાં ટીકાકારનાં વચનોનું ખણ્ડન કરતાં જણાવે છે કે - “ટીકાકારનું કથન અર્ધજરતીય ન્યાયને અનુસરે છે. કારણ કે, ‘છદ્મસ્થ જીવને જ્ઞાનોપયોગ પૂર્વે દર્શનોપયોગ હોય’ આવી પ્રાચીન વ્યવસ્થા પર જ જો નિર્ભર રહેવું હોય તો ચાક્ષુષ અને માનસ પ્રત્યક્ષમાં જ જ્ઞાન પૂર્વે દર્શનનો અભ્યુપગમ શા માટે ? શ્રાવણ વ. પ્રત્યક્ષમાં કેમ નહીં ? હવે જો શ્રાવણ વ. પ્રત્યક્ષમાં પળ અવગ્રહ પહેલાં દર્શન સ્વીકારશો, તો ત્યાં દર્શન સંભવશે ક્યારે ? વ્યંજનાવગ્રહથી પૂર્વે તો કોઈ જ્ઞાનમાત્રા જ નથી હોતી, તેથી તેની પૂર્વે તો દર્શન માની જ ન શકાય. વ્યંજનાવગ્રહથી પછી પળ ન માની શકાય, કારણ કે શાસ્ત્રોમાં વ્યંજનાવગ્રહની અન્તિમ ક્ષણે અર્થાવગ્રહની જ ઉત્પત્તિ કહી છે કે જે જ્ઞાન છે. આમ, શ્રાવણાદિ ૪ પ્રત્યક્ષમાં જ્ઞાનોપયોગ પૂર્વે દર્શનોપયોગ માની શકાતો નથી; અને તેથી ચાક્ષુષ-માનસમાં પળ તેની કલ્પના કરવી વાજબી નથી. વાસ્તવમાં સિદ્ધસેન દિવાકરજીના નવ્ય મતમાં દર્શન કદાપિ જ્ઞાનથી ભિન્નકાલીન હોતું જ નથી, બલ્કે જ્ઞાન-દર્શન વચ્ચે અભેદ જ છે.”

ઉપાધ્યાય ભગવન્તે કરેલી આ સમગ્ર ચર્ચા વસ્તુતઃ સિદ્ધસેન દિવાકરજીના અને અભયદેવસૂરિજીના દર્શન અંગેના વિચારોના અન્યથાગ્રહણને આભારી છે. પહેલી વાત તો એ કે પ્રાચીન મૂલ નિયમ ‘જ્ઞાન પૂર્વે દર્શન હોય’ એ નહોતો, પણ ‘સાકારોપયોગ પૂર્વે અનાકારોપયોગ હોય’ એવો હતો.^૧ આ અનાકારોપયોગ જેમ ચાક્ષુષ અને માનસમાં દર્શનરૂપ હોય છે, તેમ ગ્રાણજાદિ ચારમાં વ્યંજનાવગ્રહરૂપ હોય છે. હવે, આ ચાર સ્થળે જો વ્યંજનાવગ્રહરૂપ અનાકારવસ્થા પહેલેથી જ સ્વીકૃત છે, તો શા માટે ત્યાં અલગથી દર્શનની કલ્પના કરવી પડે ? ‘વ્યંજનાવગ્રહ જ્યાં નથી હોતો, ત્યાં નિરાકાર અવસ્થાનું શું ?’ સાચો પ્રશ્ન તો આ છે અને એનું સમાધાન ટીકાકારનાં પ્રસ્તુત વચનોમાં છે.

પ્રશ્ન એ રહે છે કે ‘જ્ઞાન પૂર્વે તેના કારણરૂપ દર્શન હોય’ આવો નિયમ પણ ઘણે ઠેકાણે જોવા મળે છે, તો તે સમ્બન્ધે શું સમજવું ? આનું સમાધાન એ જ છે કે ‘દર્શન’ અને ‘વ્યંજનાવગ્રહ’ તરીકે ઓઢાંચાતી નિરાકાર અવસ્થાઓ વચ્ચે વાસ્તવમાં જ્ઞાણો તફાવત નથી. દર્શનમાં ગ્રાહ્ય વસ્તુ સાથે સંયોગ નથી હોતો, ફક્ત તેનો સાક્ષાત્કાર હોય છે, જ્યારે વ્યંજનાવગ્રહમાં ગ્રાહ્ય વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર નહીં, પણ સીધો સંયોગ જ હોય છે. આટલો જ ફેર છે. બાકી સામાન્યગ્રહણ, વિષયનો અનિશ્ચય, સંસ્કારનું અજનકત્વ વ. બનેલાં સરખું જ છે. આ કારણે વ્યંજનાવગ્રહમાં ‘દર્શન’ શબ્દનો ઉપચાર થઈ શકે છે. અને એ રીતે વ્યંજનાવગ્રહ ઔપચારિક દર્શન બન્યા પછી, છાંપે પ્રત્યક્ષમાં અર્થાવગ્રહાત્મક જ્ઞાન પૂર્વે દર્શન ગોઠવાઈ જવાથી ‘જ્ઞાન પૂર્વે દર્શન હોય જ’ એવો નિયમ બનાવી શકાય છે. નિરાકાર વ્યંજનાવગ્રહ જ્ઞાનનો જ ભેદ હોવા છતાં ‘જ્ઞાન સાકાર જ હોય છે’ અને અચક્ષુર્દર્શન એટલે માનસદર્શન જ હોવા છતાં ‘અચક્ષુર્દર્શન એટલે ગ્રાણાદિ ૪ ઇન્દ્રિયો અને મનથી થતો નિરાકાર બોધ’ આવી પ્રરૂપણાઓ વ્યંજનાવગ્રહને ઔપચારિક દર્શન ગણ્યા પછીની છે. વ્યંજનાવગ્રહને પહેલેથી જ ‘દર્શન’ એટલે નથી ગણવામાં આવતો કે વ્યંજનાવગ્રહ, દર્શનના મૂલ અર્થ ‘પશ્યતા(–જોવું)’ની અન્તર્ગત નથી આવતો, જ્ઞાનના અર્થ ‘જાણવું’ની અન્તર્ગત આવે છે. પણ, જો ‘પશ્યતા’ ને બહુ વ્યાપક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એ વ્યંજનાવગ્રહને પણ પોતાનામાં સમાવી લે છે અને ત્યારે એ ‘દર્શન’ ગણાય છે.

બીજું, ઉપાધ્યાયજી જણાવે છે તેમ નવ્યમતમાં જ્ઞાન-દર્શનનો અભેદ છે જ નહીં. જ્ઞાન-દર્શનમાં જે ભેદ આગમિક સાહિત્યમાં નિરૂપાયો છે, તેને જ દિવાકરજીએ વધુ સ્પષ્ટ કરી આવ્યો છે. પ્રસ્તુત ગાથાગત ‘નાણં....દંસણં હોઈ’ આવા વિધાન પરથી સિદ્ધસેન દિવાકરજીના મતમાં જ્ઞાનદર્શનનો અભેદ સમજી લેવામાં આવે છે, પણ તે બરાબર નથી. ‘નાણ’ શબ્દ અત્રે ‘બોધ’ અર્થમાં જ છે, અને બોધવિશેષ જ દર્શન છે એવો આ વિધાનનો ભાવ છે. આ બોધવિશેષ કયો તે આપણે પહેલાં આ ગાથાના વિવરણમાં જોઈ ગયા છીએ. વળી, સિદ્ધસેન ભગવન્તે જ છાન્દસ્થિક જ્ઞાન-દર્શનનો ભેદ સ્પષ્ટપણે “મળપજ્જવણાણંતો ણાણસ્સ દરિસણસ્સ ય વિસેસો” (સન્મતિ-૨.૩)માં પ્રરૂપ્યો છે. ટૂંકમાં, ઉપાધ્યાયજી ભગવન્તે કરેલું ટીકાકારનું ખણ્ડન વાજબી લાગતું નથી.

હવે આપણે અર્થાવગ્રહને અંગે થોડોક વિચાર કરીશું. દર્શન અને વ્યંજનાવગ્રહમાં બોધમાત્રા સ્વીકૃત છે જ. આ બોધ ‘કંઈક છે’ એવા અસ્પષ્ટ આભાસવાળો અને અવ્યક્ત હોય છે. આ બન્ને પછીનો જ્ઞાનતબક્કો ‘અર્થાવગ્રહ’ ગણાય છે. આ અર્થાવગ્રહ વ્યંજનાવગ્રહસ્થાનીય દર્શન અને વ્યંજનાવગ્રહ કરતાં વધુ વિકસિત જ્ઞાનમાત્રા ધરાવતો હોય છે એ સર્વસમ્મત છે, પણ આ વિકસિત જ્ઞાનમાત્રા કેટલી તે ચર્ચાનો વિષય છે. આગમિકો અર્થાવગ્રહને પણ મહાસામાન્યનો જ ગ્રાહક ગણે છે,^૧ જ્યારે તાર્કિકો ‘રૂપ છે, રસ છે’ જેવા પ્રાથમિક વિશેષોનું ગ્રહણ અર્થાવગ્રહમાં સ્વીકારે છે.^૨ આમાં પ્રથમ પ્રરૂપણામાં ત્રણ અસંગતિ આવે છે : ૧. મહાસામાન્યનું ગ્રહણ નિરાકારોપયોગમાં જ થાય, જ્યારે અર્થાવગ્રહ તો સાકાર ગણાય છે. ૨. ‘કંઈક છે’ એ બોધને અર્થાવગ્રહનો વિષય ગણીએ તો એનાથી નિકૃષ્ટ જ્ઞાનમાત્રા જ નથી સંભવતી કે જેને વ્યંજનાવગ્રહ કે દર્શનના વિષય તરીકે ગોઠવી શકાય. ૩. નન્દીસૂત્રગત “તેણે ‘આ શબ્દ છે’ એવો અવગ્રહ કર્યો” આવી પ્રરૂપણાઓથી જુદા પડવાનું થાય છે. તાર્કિકોની ‘શબ્દ છે’ એવી સામાન્યવિશેષની ગ્રહણાત્મક સાકાર અવસ્થાને અવગ્રહ ગણવાની માન્યતામાં આ અસંગતિઓ નથી રહેતી.

૧. “इय सामण्णगहणान्तरमीहा” - वि. भाष्य - २८९, અને પૃ. ૧૪૯, ટિ. ૧

૨. પ્રમાણમીમાંસા - ૧.૧.૨૭ ટીકા, પ્રમાણનયતત્વાલોક - ૧.૭, તત્ત્વાર્થરાજવાર્તિક - ૧.૧૫

તાર્કિકોની વાત બીજી રીતે પણ સ્વીકાર્ય છે. અર્થાવગ્રહમાં ચોક્કસ પદાર્થની ‘અર્થ- વિષય’ તરીકે સ્થાપના થાય છે અને તેનો અલ્પ બોધ થાય છે - એ તો સર્વપ્રસિદ્ધ છે. પણ ધ્યાનપાત્ર વાત એ પણ છે કે તેમાં ગ્રાહક ઇન્દ્રિય પણ નક્કી થાય છે. જેમ કે એક સાથે આંખ સામે વસ્તુ હોય, જીભ પર કોઈક વાનગી મૂકેલી હોય, નાકમાં કશીક ગન્ધ પ્રવેશતી હોય, કાનમાં અવાજ અથડાતો હોય અને શરીર સાથે કશાકનો સ્પર્શ થતો હોય તેમ બને. આ બધી નિરાકાર અવસ્થાઓ છે. તેમાંથી અત્યારે કઈ ઇન્દ્રિયના વિષયગ્રહણને પ્રાધાન્ય આપવું છે તે અર્થાવગ્રહમાં નક્કી થાય છે. હવે એક વાત નક્કી છે કે ચક્ષુથી ગ્રાહ્ય રૂપ જ હોય અને શ્રોત્રથી ગ્રાહ્ય શબ્દ જ હોય. તેથી અર્થાવગ્રહમાં ઇન્દ્રિયના નિશ્ચય સાથે વિષયનો ‘રૂપ છે, શબ્દ છે વ.’ નિશ્ચય પણ થઈ જ જાય છે. અને આ નિશ્ચય ઇન્દ્રિયથી થતો સામાન્યમાં સામાન્ય નિશ્ચય હોવાથી સામાન્યગ્રહણ જ ગણાય છે. પછી ‘આ રૂપ કોનું હશે ? આ શબ્દ કયો હશે ?’ આવી વિચારણા (-ઈહા) પ્રવર્તે છે અને બોધપ્રક્રિયા આગળ વધે છે. નન્દીસૂત્રમાં આ જ વાત પ્રરૂપાઈ છે : “અવ્વત્તં સદં સુણેજ્જા” - અવ્યક્તશબ્દ શ્રવણ - ‘વ્યંજનાવગ્રહ’ □ “તેણં સદેત્તિ ડગ્ગહિ” - ‘શબ્દ છે’ એવું ગ્રહણ - ‘અર્થાવગ્રહ’ □ “ન ડગ્ગાણં કે વેસ સદે ત્તિ, તઓ સે ઈહં પવિસઈ” - ‘ઈહા’. આમ તાર્કિકોની પ્રરૂપણા વધુ સુદૃઢ છે.

એક પ્રશ્ન હજુ ઊભો રહે છે કે જો અર્થાવગ્રહ અને ઈહા સાકાર મતિજ્ઞાનોપયોગના જ ભેદ છે, તો એમને ઘણે ઠેકાણે^૧ અનાકાર દર્શનોપયોગના ભેદ તરીકે શા માટે ઓઢાવવામાં આવ્યા હશે ? આનું સમાધાન એમ સૂઝે છે કે દાર્શનિકક્ષેત્રમાં ‘સાકાર’ શબ્દ જે ઓછામાં ઓછી વ્યક્તતાની અપેક્ષા રાખે છે, તેટલી વ્યક્તતા પણ અર્થાવગ્રહ-ઈહામાં હોતી નથી. જૈનેતર દર્શનો ‘આ મનુષ્ય છે’ એવા બોધને જ સાકાર ગણે છે, જે અર્થાવગ્રહ-ઈહા પછીની જ અવસ્થા છે. બની શકે કે આ કારણથી જ અર્થાવગ્રહ-ઈહાને નિરાકાર ‘દર્શન’ ગણવામાં આવ્યા હોય. પણ એ ભૂલવું ન જોઈએ કે વાસ્તવમાં જ્ઞાનના ભેદોને આ રીતે દર્શન ગણવા તે ઔપચારિક કથન જ છે. તત્ત્વાર્થ-સિદ્ધસેનીયવૃત્તિમાં મુખ્ય અને

૧. “પાસઈ ત્તિ પશ્યતિ અવગ્રહેહાપેક્ષયાઽવબુદ્ધ્યતે, અવગ્રહેહયોર્દર્શનત્વાત્” - અભયદેવસૂરિજી-ભગવતીટીકા

ઔપચારિક દર્શનો વચ્ચેનો ભેદ બહુ સ્પષ્ટ રીતે દેખાડવામાં આવ્યો છે- “ઔપચારિકનયશ્ચ જ્ઞાનપ્રકારમેવ દર્શનમિચ્છતિ, શુદ્ધનયઃ પુનરનાકારમેવ સદ્ગિરતે દર્શનમ્” (૨.૧) - ઔપચારિક નયથી જ્ઞાનના ભેદો જ દર્શન છે, જ્યારે શુદ્ધનય અનાકાર અવસ્થાને જ દર્શન ગણે છે.

વિષય અને ઇન્દ્રિયના જોડાણથી ઉદ્ભવતી નિરાકાર અવસ્થાઓના વ્યંજનાવગ્રહ અને દર્શન એવા ભેદ ન પાડીએ, પણ તમામ નિરાકાર અવસ્થાઓને દર્શન જ ગણીએ, તો ‘છ એ છ પ્રત્યક્ષમાં વિષય-ઇન્દ્રિય સમ્બન્ધ સ્થપાયા પછી અને અવગ્રહથી પૂર્વે દર્શન હોય છે’ એવી તાર્કિક પ્રરૂપણા (પૃ. ૧૫૪) સાથે પણ પ્રસ્તુત વ્યવસ્થા બરાબર સંગત થઈ જાય છે. અને મતિજ્ઞાનના ૨૮ ભેદ, ૪ દર્શન, વ્યંજનાવગ્રહનો અન્તિમ સમય એ જ અર્થાવગ્રહ વ. તમામ આગમિક પ્રરૂપણાઓ પણ પ્રસ્તુત વ્યવસ્થામાં બન્ધબેસતી આવે છે. પહેલાં પ્રચલિત જ્ઞાન-દર્શનની વ્યવસ્થા પરત્વે વર્ણવી તેમાંની કોઈ સમસ્યા પણ પ્રસ્તુત વ્યવસ્થામાં આવતી નથી તે ખાસ ધ્યાનાર્હ છે.

* * *

પ્રસ્તુત સમગ્ર ચર્ચાનો નિષ્કર્ષ એ જ છે કે ૧. ‘દર્શન સામાન્યગ્રહણાત્મક હોય છે’ એનો મતલબ એ નથી કે દર્શનમાં વસ્તુના સામાન્ય અંશનું જ ગ્રહણ હોય છે, પણ એ છે કે દર્શનમાં- સાક્ષાત્કારમાં એકસાથે ઘણી બધી વસ્તુઓ અને વિશેષોનો સામાન્યતઃ એકસરખો બોધ થાય છે. મતલબ કે દર્શન શબ્દ ‘જોવું, સાક્ષાત્કાર કરવો’ સાથે સંકળાયેલો છે, ‘સામાન્યઅંશના ગ્રહણ’ સાથે નહીં. દર્શનની ઓઢાણા આપતા ‘સામાન્યગ્રહણ’ શબ્દના અન્યથા અર્થગ્રહણથી દર્શનનું સ્વરૂપ બદલાઈ જવા પામ્યું છે. ૨. ચક્ષુર્દર્શન અને અચક્ષુર્દર્શન અનુક્રમે ચાક્ષુષ અને માનસ પ્રત્યક્ષમાં વ્યંજનાવગ્રહના સ્થાને ગોઠવાય છે. જ્યારે અવધિદર્શન, અવધિજ્ઞાન પૂર્વેની નિરાકારસ્થિતિ છે. કેવલજ્ઞાની ભગવન્તને થતો તમામ દ્રવ્ય-પર્યાયોનો સાક્ષાત્કાર જ કેવલદર્શન છે.^૧ ૩. ‘જ્ઞાનથી પૂર્વે દર્શન હોય જ છે’

૧. “ચક્ષુર્જ્ઞાનાત્ પૂર્વ, પ્રકાશરૂપેણ વિષયસન્દર્શિ ।

યચ્ચૈતન્યં પ્રસરતિ, તત્ત્વચક્ષુર્દર્શનં નામ ॥

શેષેન્દ્રિયાવબોધાત્, પૂર્વ તદ્વિષયદર્શિ યજ્જ્યોતિઃ ।

નિર્ગચ્છતિ તદચક્ષુ-ર્દર્શનસંજ્ઞં સ્વચૈતન્યમ્ ॥

આવો નિયમ અને ‘ઘ્રાણાદિ ૪ ઇન્દ્રિયોથી થતો સામાન્ય બોધ તે પળ અચક્ષુર્દર્શન’ આવી પ્રરૂપણા નિરાકાર દર્શનથી તુલ્ય વ્યંજનાવગ્રહને ઔપચારિક દર્શન ગણીને સમજવાની છે.

* * *

હવે આપણે પ્રસ્તુત જ્ઞાન-દર્શનની ચર્ચા સાથે જ સંકળાયેલા કેટલાક અન્ય પ્રશ્નો પર થોડો વિચાર કરીએ :

★ અચક્ષુર્દર્શનનું વિષયક્ષેત્ર શું ?

અનુયોગદ્વારમાં આ માટે પાઠ છે : “અચક્ષુર્દસણં અચક્ષુર્દસણસ્સ આયભાવે ।” આમાં અચક્ષુર્દર્શનના વિષયભૂત પદાર્થો તરીકે આત્મભાવોને જણાવ્યા છે. સ્પષ્ટ છે કે અચક્ષુર્દર્શનથી અત્રે ‘માનસદર્શન’ને જ પકડવાનું છે કે જેના દ્વારા આત્માનો, તેની લાગણીઓનો, તેના વિચારોનો અને તેવા જ બીજા આત્મિકભાવોનો સાક્ષાત્કાર કરી શકાય છે.

ટીકાકાર અત્રે અચક્ષુર્દર્શનથી ઘ્રાણ, શ્રોત્ર, રસના, ત્વચા અને મનથી થતા સામાન્યબોધને પકડે છે અને તેથી ‘આયભાવે’નો અર્થ કરે છે શબ્દાત્મક, ગન્ધાત્મક વ. પુદ્ગલો કે જે ઉપરોક્ત સામાન્યબોધના વિષય છે. ‘ઘ્રાણાદિ ૪ ઇન્દ્રિયોમાં પુદ્ગલો સંયુક્ત થયા પછી જ બોધ થઈ શકે છે અને સંયુક્ત પુદ્ગલો ‘આત્મભૂત’ ગણાય અને તેથી આવા આત્મભૂત પુદ્ગલો – આત્મભાવો અચક્ષુર્દર્શનનો વિષય છે’ એવું તેઓનું મન્તવ્ય જણાય છે. આમાં ઘણી ક્લિષ્ટ કલ્પના કરવી પડે છે.

તત્ત્વાર્થસૂત્રના ગન્ધહસ્તિમહાભાષ્યમાં (૨.૧) ઇન્દ્રિય-નિરપેક્ષ બોધ કે જેને અત્યારે આપણે Sixth Sense તરીકે ઓળખીએ છીએ તેને પળ અચક્ષુર્દર્શન

અવધિજ્ઞાનાત્ પૂર્વ, રૂપિપદાર્થાવભાસિ યજ્જ્યોતિઃ ।

પ્રવિનિર્યાતિ સ્વસ્માન્નામાઽવધિદર્શનં તત્ સ્યાત્ ॥

કેવલદર્શનબોધૌ, સમસ્તવસ્તુપ્રકાશિનૌ યુગપત્ ।

દિનકૃત્પ્રકાશતાપવ-દાવરણાભાવતો નિત્યમ્ ॥”

આરાધનાસારના આ શ્લોકો અત્રે દર્શનની જે વ્યવસ્થા વર્ણવી તેની સાથે પૂર્ણતઃ સંવાદી છે.

ગણાવવામાં આવ્યો છે.^૧ ત્યાં દૃષ્ટાન્ત સાથે આ વાત સમજાવવામાં આવી છે કે આપણી પાછળથી સાપ ચાલ્યો જતો હોય તો અચાનક આપણને ભયની આશંકા થાય છે અને આપણે ત્યાંથી યાચી જઈએ છીએ. આ સાપના અસ્તિત્વને કોઈ ઇન્દ્રિયથી તો જાણી શકાય તેમ હતું જ નહીં. આપણે માનસિક વ્યાપારથી જ એ બોધ કર્યો છે, માટે એ અ-ચક્ષુર્દર્શન જ છે. પ્રચલિત જ્ઞાન-દર્શનની વ્યવસ્થામાં Sixth Senseનો વિચાર કદાચ આ એક જ ટેકાળે હશે.

★ “દવ્વઓ ણં સુયનાણી ઉવડત્તો સવ્વદવ્વાઈં જાણઈ પાસઈ”
(નન્દીસૂત્ર)–આમાં શ્રુતજ્ઞાનમાં દર્શન ન હોવા છતાં ‘પાસઈ’ કેમ કહ્યું ?

સૌ પ્રથમ તો ‘પાસઈ’ અત્રે પશ્યતા સાથે સમ્બન્ધિત છે. આ પશ્યતાને ‘અચક્ષુર્દર્શન’ રૂપ સમજવી એવો એક મત છે કે જેનું યજ્ઞન વિ.ભાષ્ય-૫૫૪માં કરવામાં આવ્યું છે. સૈદ્ધાન્તિક મત પ્રમાણે અત્રે ‘શ્રુતજ્ઞાન-સાકારપશ્યતા’ સમજવી જોઈએ એવું સ્પષ્ટીકરણ વિ.ભાષ્ય-૫૫૫માં કરવામાં આવ્યું છે.

પન્નવણાજી-પદ ૩૦માં વર્ણિત આ નિરાકાર-સાકાર પશ્યતા શું છે તે સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ. કુલ ૧૨ ઉપયોગમાંથી મતિજ્ઞાન, મત્યજ્ઞાન અને અચક્ષુર્દર્શન –એ ત્રણ ઉપયોગની પશ્યતા હોતી નથી અને બાકીના નવ ઉપયોગમાં પશ્યતા હોય છે. આમ ‘ઉપયોગ’ શબ્દ બોધમાત્ર માટે વપરાય છે, જ્યારે ‘પશ્યતા’ શબ્દ એ જ ઉપયોગ માટે નિયત છે કે જે ઉપયોગમાં એ ઉપયોગની વિષયભૂત વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર- પુરતઃ ઉપસ્થિતિ સાથેનું અવલોકન સંકલ્પયેલું હોય છે. આ રીતે ઉપયોગ અને પશ્યતા સમાનકાલીન હોય છે અને ઉપયોગની સાકારતા-નિરાકારતાને અનુલક્ષીને પશ્યતા પણ સાકાર-નિરાકાર ગણાય છે. મતિજ્ઞાન કે મત્યજ્ઞાનમાં મહદંશે વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર હોતો નથી, તેથી એ બે જગ્યાએ આંશિક પશ્યતા હોવા છતાં સમગ્ર મતિજ્ઞાન કે મત્યજ્ઞાનને અનુલક્ષીને પશ્યતાનો નિષેધ છે. એ જ રીતે અચક્ષુર્દર્શનમાં પણ આત્મિક ભાવોના સાક્ષાત્કાર વચ્ચે તેમની પુરતઃ ઉપસ્થિતિ નથી હોતી, મતલબ કે તે ભાવોને અપેક્ષીને ‘પશ્યતા’ નથી પ્રવર્તતી, તેથી અચક્ષુર્દર્શનને અનુલક્ષીને પણ

૧. “ઇન્દ્રિયનિરપેક્ષમેવ તત્ કસ્યચિદ્ ભવેદ્ યતઃ પૃષ્ઠત ઉપસર્પન્તં સર્પં બુદ્ધ્યૈવેન્દ્રિયવ્યાપાર-નિરપેક્ષં પશ્યતીતિ ॥”

પશ્યતાનો નિષેધ છે.

શ્રુતજ્ઞાનથી આપણે જે પદાર્થને જેવા સ્વરૂપે જાણીએ તેવા સ્વરૂપે તેને કાલ્પનિક રીતે મનની સામે ઉપસ્થિત પણ કરી શકીએ. આ સાક્ષાત્કાર શ્રુતજ્ઞાનના બહે થાય છે, માટે તે વચ્ચે શ્રુતજ્ઞાનોપયોગ પણ પ્રવર્તમાન જ હોય છે. વળી આ સાક્ષાત્કાર નિશ્ચિત વસ્તુ-વિષયને અનુલક્ષીને થાય છે, તેથી તે સાકાર હોય છે. આ સાક્ષાત્કાર જ શ્રુતજ્ઞાનસાકારપશ્યતા તરીકે ઓઝાયા છે. ‘શ્રુતજ્ઞાની ભગવન્ત અનુત્તરવિમાનને યથાર્થ સ્વરૂપે ચીતરી શકે છે. જો અનુત્તર વિમાનને તેઓએ જોયું જ ના હોય તો તેઓ તેને ચીતરી કઈ રીતે શકે ? માટે માનવું જ જોઈએ કે તેઓ શ્રુતજ્ઞાનના બહે અનુત્તરવિમાનને જોઈ શકે છે અને તેમનું આ જોવું શ્રુતજ્ઞાનસાકારપશ્યતાના બહે જ શક્ય છે’ એવો તર્ક પ્રસ્તુત સન્દર્ભે હારિભદ્રીય ટીકામાં અપાયો છે.

એ જ રીતે અવધિજ્ઞાની કે કેવલજ્ઞાની મહાત્મા જ્યારે જ્ઞાનના બહે તે તે પદાર્થને જાણે છે ત્યારે તે તે પદાર્થનો સાક્ષાત્કાર પણ પ્રવર્તતો જ હોય છે. આ સાક્ષાત્કાર જ તે તે જ્ઞાનની સાકાર-પશ્યતા કહેવાય છે. દર્શનો તો સ્વયં નિરાકાર-પશ્યતારૂપ જ હોય છે.

★ વિભક્તજ્ઞાનીને અવધિદર્શન કેમ ન હોય ?

આમ તો વિભક્તજ્ઞાન એ અવધિજ્ઞાનનો જ પ્રકાર છે અને તે સાકાર હોવાથી તેનાથી પૂર્વે અવધિદર્શનાત્મક નિરાકારોપયોગ માનવો જ પડે. છતાં વૃદ્ધસમ્પ્રદાય વિભક્તજ્ઞાનીના નિરાકારોપયોગને પણ, ચક્ષુર્દર્શન ગણવાના પક્ષમાં જ છે.^૧ આનું કારણ એ હોઈ શકે કે ચક્ષુર્દર્શન અને અવધિદર્શનમાં એક પાયાનો તફાવત છે. ચક્ષુર્દર્શનમાં સ્વયં ઉપસ્થિત વસ્તુનો જ સાક્ષાત્કાર હોય છે, જ્યારે અવધિદર્શનમાં વસ્તુ જ્ઞાનશક્તિના બહે ઉપસ્થિત થતી હોય છે. હવે મિથ્યાત્વી જીવની જ્ઞાનશક્તિ તો મલિન જ હોવાથી અને તેથી તેના બહે ઉપસ્થિત વસ્તુ પણ અયથાર્થ જ હોવાની. તેથી આવી અયથાર્થ વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર અવધિદર્શન ન ગણાય એવી સમજણ આવા વૃદ્ધસમ્પ્રદાય પાછળ હોઈ શકે. પ્રશ્ન એ છે

૧. અવધિદર્શનં તુ સમ્યગ્દૃષ્ટેવ, ન મિથ્યાદૃષ્ટેઃ, ચક્ષુર્દર્શનમેવ કિલ તસ્યેતિ પારમર્ષી શ્રુતિઃ
- તત્ત્વાર્થ-ગન્ધહસ્તિ ૦ ૨.૯

કે અયથાર્થ તો અયથાર્થ, વસ્તુ સાક્ષાત્કાર તો છે ને ? તેને ક્યાં સમાવવો ? વૃદ્ધસમ્પ્રદાય આ વિભક્તદર્શનને ચક્ષુર્દર્શન જ ગણે છે, તો વિ. ભાષ્ય-૮૧૮ માં ઉલ્લિખિત મત પ્રમાણે વિભક્તદર્શન અવધિદર્શનનો જ એક પ્રકાર છે. ભગવતીજીમાં તો મિથ્યાત્વીને પણ સાક્ષાત્ અવધિદર્શન જ પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું છે.^૧

★ મનઃપર્યવજ્ઞાનમાં દર્શન ન હોવા છતાં, નન્દીસૂત્રગત મનઃપર્યવજ્ઞાન નિરૂપણમાં “તત્થ દવ્વઓ ણં ઉજ્જુમતી અણંતે અણંતપદેસિએ ઁંધે જાણતિ પાસતિ” એ વાક્યખંડમાં ‘પાસતિ’ કેમ કહ્યું ?

નન્દીસૂત્રના ટીકાકારો આનો ખુલાસો આમ આપે છે : “મનઃપર્યવજ્ઞાની, સંજી જીવે મન પણે પરિણમાવેલા અનન્તા અનન્તપ્રદેશોવાળા સ્કન્ધોને અને તદ્ગત વર્ણાદિ ભાવોને સાક્ષાત્ જોડ શકે છે, તેથી ‘જાણતિ’ કહ્યું છે. ચિન્તિત અર્થ જો કે સાક્ષાત્ જોડ શકાતો નથી, કારણ કે ચિન્તિત અર્થ તો અમૂર્ત પણ હોય અને છદ્મસ્થ જીવ તો અમૂર્તને જોડ શકે નહીં. તેથી અનુમાનથી જ ચિન્તિત અર્થને જુએ છે તેમ જણાવવા ‘પાસતિ’ કહ્યું છે.”^૨

હવે આ ‘પાસતિ’ કયા દર્શનાત્મક હોડ શકે તે વિશે વિવિધ મત છે. અચક્ષુર્દર્શન, અવધિદર્શન કે મનઃપર્યવદર્શનથી, આ અનુમાનિત ચિન્તિતાર્થનો સાક્ષાત્કાર સ્વીકારતા મતોનો નિરાસ વિ. ભાષ્ય-૮૧૫ થી ૮૨૧માં જોવા મળે છે. વિ.ભાષ્યકાર પોતે આ સાક્ષાત્કારને ‘મનઃપર્યવજ્ઞાન-સાકારપશ્યતા’ ગણે છે.

આમાં ચિન્તિત અર્થ અનુમાનથી જણાય છે એ ટીકાકારોની વાત અને આ અનુમિત અર્થનો સાક્ષાત્કાર મનઃપર્યવજ્ઞાનની સાકાર-પશ્યતાના બળે થાય છે એ ભાષ્યકારની વાત ચોક્કસ બરાબર છે; પરન્તુ સમસ્યા એ છે કે શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન કે કેવલજ્ઞાનના નિરૂપણમાં જેમ ‘જાણતિ’નો વિષયભૂત પદાર્થ જ ‘પાસતિ’ નો વિષય સમજવામાં આવે છે, તેમ અત્રે અનન્ત મનઃસ્કન્ધો કે જે

૧. “ઓહિદંસણઅણાગારોવડતા ણં ધંતે ! કિં નાણી અન્નાણી ? ગોયમા નાણી વિ અન્નાણી વિ..જે અન્નાણી તે નિયમા મડ્ઁઅન્નાણી સુયઅન્નાણી વિભક્તનાણી તિ” - ષડશીતિ-ગાથા ૨૧- ટીકામાં ઉદ્ધૃત
૨. “મણિતમત્થં પુણ પચ્ચક્કં ણ પેક્કતિ, જેણ મણાલંબણં મુત્તમમુત્તં વા, સો ય છડમત્થો તં અણુમાણતો પેક્કતિ તિ અતો પાસણતા ધણિતા” - નન્દીચૂર્ણ

‘जाणति’ना विषयभूत छे, तेनी साथे ज ‘पासति’ने केम सांकळवामां नथी आवतुं ? अर्थात् ‘मनःस्कन्धोने जाणे छे’ अेम ‘मनःस्कन्धोने जुअे छे’ अेवो अर्थ केम नथी करवामां आवतो ? ‘बाह्य अर्थ’नो उल्लेख करनारो कोई ज शब्द मूलसूत्रमां न होवा छतां ‘पासति’ना व्याख्यान वखते अेनुं ग्रहण कई रीते वाजबी गणाय ? वास्तवमां आवो अर्थ करवो उचित लागे छे : “मनः-पर्यवज्ञानी मनपणे परिणत अनन्त स्कन्धोने सामान्यथी जुअे छे अने विशेषथी तद्गत वर्णादि भावोने जाणे छे.”

वस्तुतः मनःपर्यवथी ग्राह्य, मनोवर्गणाना स्कन्धोमां रहेली विशिष्ट छापो छे के जे चोक्स विचारने लीधे अेमां अंकित थयेली होय छे. अवधिज्ञानी अवधिदर्शनना बळे मनःस्कन्धोने जोड़ शके छे अने अवधिज्ञानना बळे तेने विशेषपणे जाणी पण शके छे. छतांय वस्तुना सर्व पर्यायोने अवधिज्ञान नथी पकडी शकतुं अे तेनी मर्यादा छे अने आ मर्यादाने लीधे मनःस्कन्धगत अे विशिष्टताओने पण अवधिज्ञान नथी पकडी शकतुं के जेनाथी अे विशिष्टता जेने लीधे आवी छे ते विचारोने जाणी शकाय.^१ मनः-पर्यवज्ञान आ विशिष्टताओने जाणी शके छे अने अेना बळे अनुमान करीने बीजाना मनना विचारोने अने अे विचारोना विषयभूत पदार्थोने जाणी शके छे. आ पदार्थोनुं ज्ञान थाय अेटले आ ज्ञानना आधारे तेमनो पण मानसिक साक्षात्कार करी शकाय छे. आ साक्षात्कार मनःपर्यवज्ञानना आलम्बने थयो होवाथी मनःपर्यवसाकारपश्यत्ता तरीके ओळखाय छे. सम्पूर्ण प्रक्रिया आम थशे : मनः स्कन्धोनुं सामान्यतः दर्शन (अवधिदर्शन) □ चोक्स मनःस्कन्धगत वैशिष्ट्यनुं ग्रहण (मनःपर्यवज्ञान) □ वैशिष्ट्यना आधारे विचारो अने तेना विषयभूत पदार्थोनुं अनुमान □ अनुमित अर्थोनो मानसिक साक्षात्कार (मनः-पर्यवज्ञान-साकारपश्यत्ता).

आमां मनःपर्यवज्ञाननी पूर्वे अवधिदर्शन अेटले मानवुं पडे छे के छद्मस्थजीवमात्र माटे ज्ञानोपयोग पूर्वे दर्शनोपयोग अनिवार्य छे, मनःपर्यवज्ञानी

१. जो के निर्मलतम अवधिज्ञानथी आंशिक रीते मनःस्कन्धगत विशिष्टताओ पण जाणी शकाय छे. जेम के अनुत्तरविमानवासी देवो केवली भगवन्तोना मनः परिणामने जाणी शकता होय छे.

એમાં અપવાદભૂત નથી. એટલે મનઃપર્યવજ્ઞાનના ઉપયોગ સમયે સૌપ્રથમ મનઃસ્કન્ધો જ સામાન્યપણે દેખાય છે (-અવધિદર્શન) અને ત્યારબાદ ચોક્કસ મનઃસ્કન્ધોનું વિશેષથી જ્ઞાન થાય છે (-મનઃપર્યવજ્ઞાન). આમ મનઃસ્કન્ધવિષયક જ્ઞાન અને દર્શન બન્ને પ્રવર્તે છે અને તે જ વાત 'ખંધે જાણઈ પાસઈ' કહીને સૂચવાઈ હોય એવું લાગે છે.

હવે અહીં એક મહત્ત્વની સમસ્યા સર્જાઈ શકે તેમ છે કે જો મનઃ-પર્યવજ્ઞાન પૂર્વે અવધિદર્શન અનિવાર્ય હોય તો ભગવતીજી-આશીર્વાદેશકમાં મનઃપર્યવજ્ઞાનીને અવધિદર્શન ન પળ હોય એમ શા માટે કહ્યું છે ?

આનું સમાધાન એમ જણાય છે કે પ્રસ્તુત કથન એવા મનઃપર્યવજ્ઞાનીને અનુલક્ષીને છે કે જેમને મતિ-શ્રુત પછી અવધિજ્ઞાનને બદલે સીધું જ મનઃપર્યવ પ્રાપ્ત થયું હોય. આવા મહાત્માને અવધિજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ ન હોવાથી અવધિદર્શન પળ નથી હોતું. પળ એનો અર્થ એ નથી કે તેઓને મનઃસ્કન્ધો સામાન્યરૂપે ન દેખાય. મનઃપર્યવજ્ઞાનથી મનઃસ્કન્ધોને વિશેષરૂપે જાણતાં પહેલાં તેમનું સામાન્યદર્શન અનિવાર્ય છે, અને આ સામાન્યદર્શન અવધિદર્શનના અભાવમાં તેવી વિશિષ્ટ કોટિના અચક્ષુર્દર્શનથી સમ્પન્ન થાય છે તેમ માનવું પડે. એક વાત તો નક્કી છે કે મનઃપર્યવજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે વિશિષ્ટ લબ્ધિઓથી સમ્પન્ન હોવું અનિવાર્ય છે અને આવી વિશિષ્ટ લબ્ધિઓ ધરાવતા મહાત્માનાં મતિ-શ્રુત જ્ઞાન તેમ જ ચક્ષુ-અચક્ષુ દર્શન પળ વિશિષ્ટ કોટિનાં જ હોય છે. તેથી તે મહાત્મા તેવા વિશિષ્ટ કોટિના અચક્ષુર્દર્શનના બંધે મનઃસ્કન્ધોને પળ જોઈ જ શકે. જો કે ઉપલબ્ધ કથાસાહિત્યમાં એવો એક પળ દાખલો નથી મળતો કે જેમાં અવધિજ્ઞાન વગર મનઃપર્યવ પ્રાપ્ત થયું હોય. તેથી એમ જણાય છે કે આવી પરિસ્થિતિ ભાગ્યે જ સર્જાતી હશે અને તેથી વ્યાપકતાને અનુલક્ષીને મનઃ-પર્યવજ્ઞાનીને અવધિદર્શનોપયોગ અનિવાર્ય ગણવામાં આવતો હશે. નિષ્કર્ષ એ જ છે કે મનઃપર્યવજ્ઞાનીને પળ મનઃસ્કન્ધોનું સામાન્યદર્શન અનિવાર્ય છે. પછી એ દર્શન અવધિદર્શનના બંધે થાય કે શ્રુતકેવલી જેમ વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનના બંધે સર્વ વસ્તુને જાણી શકે છે તેમ વિશિષ્ટ અચક્ષુર્દર્શનના બંધે થાય.

દર્શન અંગેની આ સમગ્ર ચર્ચા શાસ્ત્રોના સહારે જ થઈ હોવા છતાં મહદંશે

मानसिक विचारणात्मक छे अने तेथी ज आमां त्रुटिओ होवानी पूरेपूरी सम्भावना छे. आ त्रुटिओ तरफ ध्यान दोरनार अभ्यासीनो हुं अवश्य ऋणी रहीश. आमा पूर्व महर्षिओना आशयथी कोईक विपरीत प्ररूपणा थई होय के तेओनां वचनोनुं अन्यथा अर्थघटन थयुं होय तो ते बदल मिच्छामि दुक्कडं.

* * *